

Covid-19 Salgınlarının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi

Mehmet Karakaş¹ 

Öz

Tarihte yaşanan büyük kırılma ve dönüşümler incelendiğinde en önemli nedenin, bir bütün olarak insanlığın yaşadığı büyük bunalımlar ve krizler olduğu görülecektir. COVID-19 salgını üzerinden bütün dünyanın yaşadığı tam da böyle bir bunalımdır. Dünya ölçeğinde yaşanan bu bunalım, tarihin farklı bir biçimde inşa edildiği veya yazıldığı bir süreci ifade etmektedir. İçinde yaşadığımız zaman diliminin riskleri büyüktür ve bu risklerin belki de en tehlikeli olanı, hızlı ve etkili bir şekilde yayılarak bütün dünyayı etkisi altına alabilen salgın hastalıklardır. Dünya, gittikçe salgınlar açısından büyük bir risk alanı hâline gelmekte ve korku tünelleri oluşturularak güvenlik duygusu aşındırılmaktadır. Büyük riskleriyle gelen COVID-19 salgını sonrasında üç temel öngörüden söz edilmektedir. Bunlar, “salgının sadece sağlık sistemini değil, yaşamın bütün boyutlarını etkileyeceği”; “salgın sonrasında hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı” ve “yeni normallerle yaşamaya devam edileceği” öngörüleridir. Bu öngörülerin getireceği yeni arayışlarla birlikte birçok hususun sorgulanması ve sorgulamalar sonucunda da birçok şeyin değişime uğrayacağı aşikârdır. COVID-19 salgınının çok boyutlu sosyolojisini, yeni normaller meselesi bağlamında incelemeyi hedefleyen bu çalışmada, salgının etkisiyle ilgili erken değerlendirme ve tartışmalar yapılacaktır. Salgının yol açtığı pandemi hâlinin çok boyutlu sosyolojisinden kastedilenler; sağlık ve hastalık sistemleri, yaşamın sosyolojik, psikososyolojik, siyasal alan, ekonomik düzen ve eğitim sistemleri gibi boyutlardır.

Anahtar Kelimeler: Pandemi • COVID-19 • Sağlık • Toplum • Siyaset • Ekonomi • Eğitim • Yeni normal

The Multi-Sociological Aspects of the COVID-19 Pandemic and the New Normal

Abstract

When analyzing the great breakdowns and changes in history, the great depressions and crises encountered by all humanity will be seen as the most important reasons. COVID-19 is just such a crisis the whole world is currently facing. This world-wide crisis references a process wherein history is built or written in a particular way. The times in which we live have great risks; the most dangerous of these are likely epidemics that may spread fast and influentially affect the whole world. The world has become more risky for epidemics, and feelings of security have been eroded by creating tunnels of fear. In the COVID-19 process, three main predictions have become prominent: The epidemic will affect not only healthcare systems but all parts of life, nothing will be the same as before, and people will continue living with the new normal. Clearly new investigations will question several issues that will change as a result. This article, whose purpose is to discuss the multi-dimensional sociology of COVID-19 based on the new normal, will deal with early evaluations and debates on the epidemic's effects. The points implied by the multi-sociological aspects of the pandemic are the sociological, psycho-sociological, and political sides of life, economic order, and education systems, as well as healthcare and disease systems.

Keywords: Pandemic • COVID-19 • Healthcare • Society • Politics • Economy • Education • The new normal

1 Mehmet Karakaş (Prof. Dr.), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Afyonkarahisar, Türkiye.
Eposta: mkarakas@aku.edu.tr ORCID: 0000-0001-7899-383X

Atf: Karakaş, M. (2020). Covid-19 salgınının çok boyutlu sosyolojisi ve yeni normal meselesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40, 541–573. <https://doi.org/10.26650/SJ.2020.40.1.0048>

Extended Summary

When analyzing the great breakdowns and changes in history, the great depressions and crises encountered by all humanity will be seen as the most important reasons. COVID-19 is just such a crisis the whole world is currently facing. This world-wide crisis references the process wherein history is built or written in a particular way. These different times we live in are characterized by great risks alongside their great benefits. The most dangerous of these are likely the epidemics that can spread fast and effectively influence the whole world. Therefore, the world is at greater risk for epidemics, and the feelings of security have been eroded by the tunnels of fear that have formed. In the COVID-19 process, three main predictions have become prominent. Foremost is the prediction that the epidemic will affect not only healthcare systems but all parts of life. Second is the assessment that nothing will be like it was. Third is the claim that people will go on with life under the new normal. Clearly new investigations into these predictions will question several issues that will change as a consequence. These questions will most likely focus on critical components and dimensions of life such as economic, cultural, judicial, political, religious, familial, and cultural identity issues; healthcare and education systems; international affairs; and technological/digital life. This article, whose purpose is to discuss the multi-dimensional sociology of COVID-19 based on the new normal, will deal with early evaluations and debates on the epidemic's effects. The points implied through the multi-sociological aspects of the pandemic are the sociological, psycho-sociological, political, and international sides of life; the economic order; and education systems, as well as healthcare and disease systems. The pandemic and its influences over these will be evaluated in terms of sociological imaginings. The interpretations will focus on the developments and current interactions in relation to the conceptualization of the new normal.

Healthcare systems have been the first of the fields to be deeply affected by the COVID-19 pandemic that emerged in China and has since ravaged the whole world. In particular, the pioneer countries of the European Union with primarily private sectors and the USA have had scattered responses. In other words, they have not been able to counter the crisis the pandemic has caused. Therefore, these places have the highest levels of negative effects. The impacts COVID-19 has had on healthcare systems have revealed some issues regarding dimensions and components in the sector. Healthcare systems, just like throughout history, have been remarkable for both providing and maintaining today's social order and cultural structure. As such they have critical interactions with social order regarding the circumstances of an era.

This pandemic, which directly threatens human health as well as many aspects of societies, naturally continues to influence many other components of social life, along with its sociological effects on social life. For instance, individuals who are unable to return to their previously normal behaviors and habits may very likely appear

problematic. In any case, the psycho-sociological processes shaped by the epidemic bring challenges that will need to be managed. After the epidemic, we will face remarkable changes, and a new normal will exist in political and international affairs in addition to many other fields. Depending on technology-authority relations, In particular, techno-politics may become the frontier in political life. Large-scaled phenomena like epidemics and disasters can also cause great shake ups and changes in economic areas just like in politics. The history of epidemics shows us their power to change economies. The most concrete influences of COVID-19 will most probably be seen and persist in economic areas on the basis of socio-economic stratification. This process will affect all economic factions as it will circulate economic depression and problems across the world. Education systems are surely one of the fields the epidemic has caught unprepared; they are practically astonished by how to deal with it. Formal education was the first massive activity to be disrupted once lockdowns started. The COVID-19 pandemic will likely result in the rethinking and even restructuring of education systems regarding all aspects, from philosophy to the methods and techniques they apply. Policy-makers and implementers will be forced to do this. The technological developments and attributes of the new generations have already started discussions on questioning traditional methods, leaning toward new ones for a long time; and COVID-19 appears likely to accelerate this.

The discourse of the new normal will be determinant in shaping all areas influenced by COVID-19. Because some questions and obscurities exist on what the next normal will be and how it will be shaped, new opinions concerning this can be said to be scary, but its intrinsic inevitability has begun being indicated. In particular, individuals and whole societies have been challenged to publicly submit to the healthcare discourses and politics. Because people have been forced to take in exaggerated tunnels of fear, the new normal may be considered as an escape path from fears. Many fields can be noticed as trying to justify the new normal in positive ways. As seen in previous experiences, because the new normal carries new behaviors, habits, fears, facilities, industries, and markets, one may say that, post-COVID-19, the world will not remain as it had been. This discourse partly stems from the actuality of the phenomena, as well as being partly constructed through manipulations. In other words, the actuality of the influences caused by the pandemic has a potential to create a critical process of change; meanwhile, this also refers to the desire several actors with various purposes have to be included in and to manage the process through interpretations based on an exaggerated imagining of the future.

While discussions are found on when the epidemic will end, all agree its effects will remain after the process. In this sense, we can on the one hand see many efforts to overcome the healthcare problems caused by the epidemic and, on the other hand, the many struggles to control its destructive individual and social impacts across the

world and in Turkey. The most important of these is the actuality that this epidemic has become one of the most crucial crises encountered in the world as a whole in recent times. Accordingly, humanity seems to have come together, perhaps for the first time, to struggle against a common enemy despite some deviations. Coming up with new understandings and new behavioral patterns is possible in terms of both the epidemic's extensity and profundity. We will see how, on which side, and to what extent these changes will appear in the future. We can express our expectation to be that social life has the ability to conscientiously elude this crisis with minimal harm.

We will face the new normal after the crisis caused by the epidemic, and differentiations are sure to exist. However, the amounts will not be as huge as predicted for various purposes. I had wanted to analyze hope and expectations, but future is fictionalized by focusing on how societies can be controlled. Making a sufficient futuristic evaluation is nigh impossible about what expectations, questions, and lessons humanity will have; about whether the future will get better, and about whether it will be shaped on values. This is only because post-modern philosophy has a fragmented and short-term perception of time and memory. Changes will absolutely happen, but it will not be a zero point. In other words, starting from scratch with no viral revolutions will not be possible. The virus, being the source of the epidemic, can create a coalescing picture by forcing people to take in tunnels of fear, but it isn't able to build a great movement by creating a collective sentiment. Additionally, interpreting the future as a linear process is impossible.

Covid-19 Salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi

İnsanlık tarihi farklı zaman dilimlerinde bütün toplumları etkileyen büyük kırılmalara şahitlik etmiştir. Bu tarihsel kırılma süreçleri ise büyük dalgalar yaratarak toplumları çeşitli arayışlar içine sokmuştur. Nitekim bu arayışların getirdiği yenilikler, farklı biçimlerde de olsa bütün toplumları etkileyerek onlara değişim ve dönüşüm tecrübeleri yaşatmıştır. Tarihte yaşanan büyük kırılma ve dönüşümler incelendiğinde en önemli nedenin, bir bütün olarak insanlığın yaşadığı büyük bunalımlar ve krizler olduğu gerçeği görülecektir. Literatürdeki ismiyle COVID-19 salgınının yol açtığı pandemi hâli, dünya ölçeğinde yaşanan tam da böyle bir bunalımdır. Dolayısıyla dünyanın bir bütün olarak yaşamaya başladığı bu dönem, tarihin farklı biçimde inşa edildiği veya yazıldığı bir süreci ifade etmektedir. Çünkü salgın hastalıklar, insanlık tarihini derinden etkilemiş, siyasî ve toplumsal hayata yön vermiş olgulardır. Çoğu kez devletlere savaşlardan daha fazla kayıp yaşatmışlardır. Ani ölümlere yol açtıkları için tahrip güçleri fazladır. Ayrıca ani ve büyük nüfus kayıplarına neden oldukları için gündelik hayatın alt üst olmasına, tarımsal faaliyetlerin ve diğer üretim faaliyetlerinin durmasına, ticarî hayatın zarara uğramasına kadar pek çok olumsuz etkileri vardır (Yılmaz, 2007). İçinde yaşadığımız zaman dilimi, büyük imkânlarla birlikte büyük risklerin de varlık gösterdiği bir ruha sahiptir. Söz konusu riskler içerisinde belki de en tehlikeli olanı, hızlı ve etkili bir şekilde yayılarak bütün dünyayı etkisi altına alabilen salgın hastalıklardır. Küreselleşme sürecinin zaman ve mekân üzerindeki hızlandırıcı ve daraltıcı etkileri, olumlu gelişmeleri hızlı bir şekilde bütün toplumlara taşırken, olumsuz gelişmelerin de aynı hızla yayılmasına zemin sunmaktadır. Turner'ın (2011, s. 253) ifade ettiği gibi “geleneksel toplumlarda hastalıklar nispeten yerel düzeyde belirli yaşam alanlarıyla sınırlı tutulabilse de günümüz toplumlarında dünya, alışveriş sistemi aracılığıyla küreselleştiği için hastalıkları sınırlı bir alana hapsedmek ve tecrit etmek daha zor hâle gelmiştir.” Dolayısıyla dünya, salgınlar açısından büyük bir risk alanı hâline gelmekte ve salgın hastalıklar, korku tünelleri oluşturarak güvenlik duygusunu aşındırmaktadır.

İlk olarak 2019 yılının sonlarında Çin'in Wuhan şehrinde keşfedilen yeni tip Coronavirus, keşfinden bu yana dünya çapında yayılarak 2019-2020 COVID-19 pandemisine yol açtı. COVID-19 virüsü, ortaya çıktığı günden itibaren yayıldığı bütün ülkelerde toplumsal kesim ayırt etmeden herkesin sağlığını ve sağlık sistemini tehdit etti. Sadece insan sağlığını ve sağlık sistemlerini tehdit etmekle kalmadı, toplumsal yaşamı oluşturan bütün düzenleri sarsıntıya uğrattı. Yaşamaya başlanan sarsıntılar, toplumsal düzenlerde önemli kırılmalara işaret eden gelişmelere yol açtı. Bu bağlamda yapılan tartışmalardan hareketle COVID-19 sonrasında ilgili üç temel öngörünün öne çıktığı söylenebilir: Birincisi, “salgının sadece sağlık sistemini değil, yaşamın bütün boyutlarını etkileyeceği” öngörüsüdür. İkincisi, “salgın sonrasında hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı” iddiasıdır. Üçüncüsü ise “yeni normallerle yaşamaya devam edileceği”

değerlendirmesidir. Söz konusu öngörülerin getireceği yeni arayışlarla birlikte birçok hususun sorgulanması ve sorgulamalar sonucunda da birçok şeyin değişime uğrayacağı aşikârdır. Sorgulamalar; ekonomik, kültürel, sosyal, hukuki, siyasal, sağlık ve eğitim sistemleri, dini hayat, aile yapısı, kültürel kimlik meseleleri, uluslararası ilişkiler ve teknolojik/dijital yaşam gibi yaşadığımız dönemin etkili yaşam bileşenleri ve boyutları üzerinde olacaktır. Çünkü salgın, saydığımız bu yaşam boyutlarının hepsi üzerinde az ya da çok etkili olmakta ve olmaya da devam etmektedir. COVID-19 salgınının çok boyutlu sosyolojisini ve yeni normal meselesini incelemeyi hedefleyen bu çalışmada, salgının etkisiyle ilgili erken değerlendirme ve tartışmalar yapılacaktır. Salgının yol açtığı pandemi hâlinin çok boyutlu sosyolojisinin başlıkları ise sağlık ve hastalık sistemleri, yaşamın sosyolojik, psikososyolojik, siyasal ve uluslararası alan, ekonomik düzen ve eğitim sistemleridir. Bu başlıklarda yaşanan gelişmeler ve güncel etkileşimler, “yeni normal” kavramsallaştırmasıyla da ilişkilendirilip sosyolojik muhayyile zaviyesinden yorumlanmaya çalışılacaktır. Bilindiği gibi, sosyoloji başından itibaren normal kavramını değişim ve görecelilik üzerinden tanımlamaya çalışmıştır. Yeni normal kavramsallaştırması etrafında yapılan tartışmaları da değişim ve görecelilikten vareste sayamayız.

COVID-19 salgınının, dünya ölçeğinde toplumsal yaşamlar üzerinde belirli etkiler bıraktığı bilinen bir gerçektir. Hastalığın kesin çözümünü ifade eden aşı, ilaç ve tedavi yöntemleri de henüz geliştirilemediği için yaşamı devam ettirmenin bir yolu olarak, “yeni normeller”den söz edilmeye başlandı. Bu kavram yeniliği ön plana çıkarılarak tedavüle sokuldu. Ancak yakın dönemlere bakıldığında bu kavramın çok da yeni olmadığı görülecektir. Dünya ölçeğinde değişim dinamiğinin hızlandığı son iki yüzyılı aşkındır insanoğlunun yaşamı, aslında sürekli yeni normallere alışmakla geçiyor diyebiliriz. Mesela savaşlarla yaşamaya alışmak, makinalarla yaşamaya alışmak, yüksek enflasyonla yaşamaya alışmak, afetlerle yaşamaya alışmak, teknolojiyle/yapay zekâyla yaşamaya alışmak gibi. Bu noktada tartışma yaratma kapasitesi olan çok sayıda soru, zihinleri çepeçevre sarmaktadır. Salgın hastalıkların yol açtığı tehlikeyi bertaraf edebilmek için salgınlara karşı tedbirlerle yaşamaya alışmak da böyle bir şey değil midir? Yeni normal, karşılaşılan ve yaygın etkisi bulunan riskleri nötralize etmenin bir yolu mudur yoksa? Yeni normal, doğaya ve insan doğasına vahşi bir şekilde saldıran ve saldırılar sonrasında da bozulan fitratın neden olduğu riskleri minimize etme, meşrulaştırma ve alıştırma stratejisi olabilir mi? Yeni normal kavramsallaştırması risk toplumu kavramsallaştırma arasında simbiyotik bir ilişki mi var? Yoksa yeni normal, riskler dünyasında insanoğluna nefes alabilmesi için yeni bir alan açma çabası veya bir baş etme stratejisi midir? Son olarak da eski normale dönülebilecek midir? gibi zihinlerde Rus ruleti oynayan sorular cevaplandırılmayı beklemektedir. Bu sorular ve daha fazla değişkeni dikkate alarak COVID-19’un toplumsal yaşam üzerindeki etkilerini sosyoloji penceresinden bakarak tartışmaya ve geleceğe dair ipuçları yakalamaya çalışacağız.

Sağlık, Kültür ve Hastalık Sistemleri Açısından

Sağlık hizmetleri bireysel açıdan bakıldığında bir ihtiyaçtır. Bütün bireyler yaşamını düzenli bir şekilde sürdürebilmek için sağlıklı olmayı arzu eder. Sağlıklı olmayı gerçekleştirmek için de sağlık alanında kendini yetiştirmiş uzmanların sunduğu hizmetleri kullanır. İnsanoğlu toplu olarak yaşamaya başladığı andan itibaren sağlık alanında hizmet üreten uzmanlar yetiştirmiştir. Dolayısıyla sağlıklı olma arzusu insanoğlu için bütün tarihsel dönemlerde ortak tutum olmuştur. Tarihsel süreç, sağlık toplum ilişkisini gösteren gelişmelerin varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda özellikle hastalıkla toplumsal yapı arasındaki ilişki, sosyologların dikkatini çeken konulardan biridir. Parsons'ın, (2001, s. 100) “sağlık problemlerinin kökeni her ne kadar biyolojik olsa da sadece organik bir problem olarak değerlendirilmemelidir” görüşü, sağlık-toplum ilişkisi ve etkileşimine odaklanmış çalışmaların önünü açan bir yaklaşım olmuştur. Bu anlayışla yapılan çalışmalar, sağlık ve hastalıkla kültür arasındaki belirleyici ilişki üzerine odaklanmıştır. Türkdogan (1991, s. 4-5) ise konuyla ilgili çalışmasında “her toplumun kültürü, sosyal organizasyonu, sağlık ve hastalık problemini kendi değerler sistemine göre geliştirdiğini ve hastalığın kültür kalıplarına göre anlam kazandığını” ileri sürmektedir. Sağlık ve hastalığın toplumsal yapı içinde meydana geldiğini ve onun tarafından şekillendiğini (Mechanic, 1978, p. 26) ileri süren yaklaşımlar, sosyoloji disiplini kapsamında ‘sağlık sosyolojisi’ ismiyle bir uzmanlık alanının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sağlık sosyolojisi toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik yapı ile sağlık ve hastalık sistemleri arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Çünkü sağlık ve hastalık olguları toplumsal ilişki ve etkileşim ağları içerisinde varlık bulmaktadır. Bundan dolayı sağlık ve hastalıklar, hem toplumsal yaşam boyutlarının hem de sağlık sistemlerinin ürünüdür. Sağlık sistemlerinin ürettiği sağlık hizmetlerinin, toplumsal ve siyasi yapı çerçevesinde belirlendiğini ve toplumsal yapıdan ayrı düşünülemeyeceğini ileri süren birçok çalışma bulunmaktadır (Coburn, 2011, s. 59; Deppe, 2011, s. 43).

Sağlık hizmetleri, işlevleri açısından tarihsel süreç içerisinde farklılaşmalar yaşamıştır. Örneğin kapitalizmle birlikte, insanların ihtiyaçlarını giderme yerine bir tüketim nesnesi hâline gelmiştir. Küresel kapitalizmle birlikte ise ekonomik değer atfedilerek bir sektöre dönüşmesi, sağlık hizmetlerini önemli ölçüde değişime uğratmıştır. Elektronik teknolojinin çok hızlı gelişmesi, sağlık alanında da biyomedikal cihazların hızlı bir şekilde geliştirilmesine imkân tanıdı. Ayrıca ileri nitelikli ilaçların geliştirilmesinin de eşlik etmesiyle birlikte sağlık hizmetleri, ekonomik değeri yüksek bir sektöre dönüştü. Bu durum sağlık hizmetlerinin hızlı bir şekilde özel sektörün ilgi alanına girmesini sağladı. Sağlık alanında büyük ilaç firmalarının ve özel hastanelerin ortaya çıkmasına büyük sigorta şirketlerinin de eşlik etmesiyle birlikte bireysel ve toplumsal bir hizmet alanı olan sağlık, bu işlevinin yanında önemli ve ciddi kar sağlayan bir tüketim nesnesi hâline geldi. Turner, (2011, s. 181) sağlık hizmetleri sistemi

içerisinde hastanenin önemine dikkat çekmektedir. Ona göre “hastane, modern sağlık hizmetleri sistemleri içindeki merkezi önemde bir kurumdur, ancak aynı zamanda tıp mesleğinin toplumsal gücünün bir simgesidir ve ihtisaslaşmış tıbbi bilginin kurumsallaşmasını temsil eder... Hastane sistemi sadece ekonomik değil, aynı zamanda ideolojik ve kültürel çağdaş siyasal çatışmalar alanıdır.” Bu tespitten de anlaşıldığı gibi hastane, sağlık hizmetlerinin merkezinde yer almaktadır. Hastanenin çok boyutlu yapısı ve ilişkide olduğu kurumlar, küresel kapitalist aktörlerin dikkatlerini bu kurumun üzerine çekmiştir. Örneğin küresel düzenin baş aktörü ABD’de sağlık hizmetleri esas olarak özel sektör hastanelerine ve sağlık sigortası şirketlerine dayanmaktadır. Bu trend, neoliberal ekonomi politikalarının etkisiyle dünyanın diğer toplumlarında da kendini göstermektedir. Özellikle son 40 yıldır hastanelerde, sigorta ve ilaç alanında özel sektörün çok ciddi yatırımlar yaptığı bilinmektedir.

2019 yılının sonlarında Çin’de ortaya çıkan ve bütün dünyayı kasıp kavuran COVID-19 virüsü, birçok alanda kendini hissettirirken ilk olarak ve oldukça derin boyutlarda olmak üzere sağlık sistemlerini etkisi altına aldı. Özellikle sağlık alanında özel sektörün etkili olduğu Avrupa Birliği’nin önde gelen ülkeleri ve ABD’nin sağlık sistemleri, salgın karşısında adeta dağılmış bir görünüm sergilemekte. Diğer bir ifadeyle söz konusu ülkelerin sağlık sistemleri, salgının yol açtığı krizle mücadele edemez hâldeler. Bu nedenle salgının olumsuz etkileri bu ülkelerde çok ciddi boyutlarda yaşanıyor. Peki, gelişmişlik endeksi ve dünya ölçeğinde ekonomilerinin büyüklüğü hususlarındaki durumlarıyla ters orantılı olan bu sonucun nedenleri nelerdir? Bu ülkelerde sağlık hizmetlerinin büyük bir kısmı özel sektör aracılığıyla verildiği için, özel sektör karlı olmayan alanlara yatırım yapmaktan çekinmiştir. Dolayısıyla sağlık hizmetleri arasında çok geniş kitleleri ilgilendiren özellikle çevre kirliliği, salgın hastalıklar ve bunlarla mücadele yöntemleri ile etkin aşılama gibi sağlıkla ilgili bazı ihtiyaçlar karlı olmadığı için özel sektör tarafından yatırım yapılmamakta ve bu hizmetler karşılanmamaktadır. Sağlık alanındaki bu hizmetleri kamu sektörü karşılamaktadır. Bu ülkelerde sağlık sistemleriyle ilgili kamunun alanının iyice daralmasıyla birlikte söz konusu hizmet alanlarına yeterince finansman sağlanmamaktadır. Doğal olarak bu durum salgınla başa çıkabilecek kamu kapasitesinin yetersizliğine yol açmaktadır. Özellikle ABD’nin sağlık sistemindeki büyük eşitsizlik hâli de buna eklenince salgınla mücadeledeki başarısızlık kaçınılmaz olmaktadır. Bu yapı, salgın gibi yaygın hastalıklarda ciddi anlamda yetersiz kalmakta ve toplum içerisinde büyük bunalımlara ve protestolara yol açmaktadır. Yöneticiler ise büyük çıkmazlarla karşı karşıya kalmakta ve sistem dışı arayışlara yönelmektedir. Örneğin ABD başkanı Donald Trump, COVID-19 testini ücretsiz olarak sunmaya başladı, ancak testi pozitif çıkanların sigortaları yoksa tedavi olma süreçleri çok pahalı olmasından dolayı sorun çözülebilmemiş değil. Benzer sorunların Fransa, İngiltere, İspanya ve İtalya gibi Avrupa’nın önde gelen ülkelerinin sağlık sistemlerinde de yaşandığı görülmektedir. Sağlık sistemlerindeki bu sorunlar, pandemi dönemlerinde

bütün toplumu olumsuz yönde etkilerken en fazla da yaşlılar, yoksullar, sağlık sigortası bulunmayanlar, göçmenler gibi dezavantajlı grupları etkilemektedir. Sağlık ve hastalık üzerine yapılan araştırmalar, farklı sosyal sınıflara mensup bireylerin ölüm oranları arasındaki farklılıkları ve sosyal sınıfların değişen risk faktörlerine maruz kaldıklarını göstermektedir (Calnan ve Johnson, 1985, s. 55). Çünkü düşük gelir, arzu edilen sağlık hizmetini engelleyerek hastalığın kronikleşmesine yol açmaktadır. Pandemi sürecinde özellikle ABD’de bu durum, kendini bütün çıplaklığıyla göstermiştir. Sağlık sistemlerindeki eşitsizlik, yetersizlik ve başarısızlıklar nedeniyle büyük kitleler olumsuz yönde etkilenmektedir. Pandeminin etkisi yavaşlayıp stabil hâl aldığında sağlık eşitsizliğinin yaşandığı ülkelerde çok önemli toplumsal ve siyasal değişiklerin yaşanacağına dair önemli beklentiler bulunmaktadır.

Sağlık hizmetleri ağırlıklı olarak kamu aracılığıyla sunulan ülkelerde, COVID-19 salgınına karşı daha güçlü bir mücadele verildiği görülmektedir. Çin, Güney Kore, Almanya ve Türkiye gibi ülkeler bu kategoriye verilecek örneklerdir. Bu ülkelerin yakın dönemlerde karşılaştıkları hastalık türleri içerisinde salgınların önemli bir yer tutmasının ve bu hususta oluşan tecrübenin de sağlık sistemi kadar bu başarıda etkili olduğu söylenebilir. Kaldı ki, sağlık sistemlerinin daha çok kamu gözetiminde yapılıyor olmasında da söz konusu salgın hastalıklar belirleyici olmuştur. Tabii ki yöneticilerin geliştirerek uyguladığı sağlık politikaları da bu hususta önemli rol oynayan faktörler arasındadır. Örneğin Türkiye’de son yirmi yıllık süreçte hükümetlerin hayata geçirdiği sağlık reformları, sağlık altyapısına ve ilaç sanayisine yapılan yatırımlar, şehir hastanesi konseptinde hastane komplekslerinin inşası salgın sürecinin yönetilmesinde büyük bir imkân olmuştur. COVID-19 hastalarının tedavi süreçlerine ilişkin altyapı sorunlarının olmayışı ya da az oluşu, ülkelere hastalığın tedavisinde yeni arayışlara yönelme imkânı tanımıştır. Örneğin Türkiye’de gerek hastalığı önlemede gerekse tedavi süreçlerinde kullanılacak teknoloji ve ekipmanların temini ve yerli ürün olarak üretilmesi ve geliştirilmesi için kamu kurumları tarafından hızlı bir şekilde destek projesi çağrısına çıkmıştır. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, TÜBİTAK ve KOSGEB gibi kurumlar tarafından çıkılan proje çağrılarında üniversite-sanayi iş birliği ile kamunun diğer ilgili paydaş kurumlarının öncelikli taleplerinin karşılanması konusunda acil önlem ve teşvik paketleri uygulamaya konulmuştur (TÜBA Raporu, 2020, s. 31). Bu kapsamda Sanayi Bakanlığı ile bazı özel sektör firmalarınca güç birliği yapılarak kısa sürede salgın hastalıkta kullanılmak üzere solunum cihazı üretilmiştir. Salgınla mücadele sürecinde, büyük ekonomilere sahip olmalarına rağmen yetersiz kalan ve beklenmedik sonuçlarla karşılaşan ülkeler de tedavi yöntemleri ve imkânları geliştirmek için çalışmalar yürütmekteler ancak, enerjilerinin büyük bir kısmı salgının yarattığı dağılmaya odaklandığı için önceliklerinde farklılaşmalar yaşanmaktadır.

COVID-19 salgınının sağlık sistemleri üzerindeki etkisi, sektörün etkileşimde olduğu boyutları ve bileşenlerini de yeniden gündeme getirmektedir. Sağlık sistemleri, tarihin

her döneminde olduğu gibi günümüzde de toplumsal düzenin ve kültürel yapının; hem varlığı hem de devamlılığı açısından önemli bileşenlerinden biri olmuştur. Dolayısıyla her dönemin özelliklerine göre toplumsal düzen üzerinde önemli etkilerde bulunmaktadır. Teknolojinin çok belirleyici olduğu günümüz toplum yaşamında da sağlık sistemleri, teknolojiyle iç içe bir görünüm arz etmektedir. Biyomedikal cihazların teknolojik boyutu baş döndürücü bir hızla gelişmekte ve sağlık sisteminde teknolojinin belirleyiciliğine yol açmaktadır. Bu durum sağlığı ve sağlık sistemlerini, insan yaşamının kalitesinden güvenli yaşamasına kadar birçok alanla ilişkilendirecek şekilde örgütlemektedir. Örneğin salgın ve yayılma şekli, “ulusal istihbarat teşkilatlarının görev ve sorumluluk alanlarının geleneksel güvenlik ve terörizmle mücadele sınırlarından ibaret olmadığını, medikal ve sosyal yönleriyle toplum sağlığını ilgilendiren mevzularda da imkân ve kabiliyeti haiz olmaları gerektiğini göstermiştir...” Bu bağlamda COVID-19 vakası, istihbarat toplama disiplinlerinin tümünde yetkinlik ve etkinlik kazanımının gerekliliğini açığa çıkarırken; “medikal istihbarat’ın yükselişini de gözler önüne sermiştir.” (Seren, 2020, s. 86). Küresel düzene vahşi bir rekabet sisteminin egemen olmasıyla birlikte değerlerin ve vicdanın düşüşe geçmesi, her türlü mücadele ve savaş tekniğinin ve kullanımının meşruiyetini gündeme getirmiştir. Bu bağlamda gündeme gelen ‘biyolojik savaş’ söylemleri sağlık sistemlerini olduğu kadar toplumsal düzeni de tehdit edici niteliktedir. Dolayısıyla ‘medikal istihbarat’ bu düzende önemli hâle gelmektedir. COVID 19’un biyolojik savaş ürünü olup olmadığı hususunda tartışmalar olsa da olduğu yönünde henüz somut bir veri ortaya çıkmış değildir. Ancak bazı ülkeler böyle olabileceği yönünde refleksler göstererek pozisyon alma arayışını sürdürmektedir.

COVID-19’un salgın bir hastalık olarak sağlık sistemleri üzerinde doğrudan, toplumsal düzen üzerinde ise hem doğrudan hem de dolaylı etkiler bıraktığı şimdiden görülmektedir. Bu etkiler bütün toplumlarda zamanla derinleşerek önemli değişimlere yol açma kabiliyeti göstermektedir. Hastane düzeni, sigorta sistemleri, tedavi yöntemleri gibi hususlarda sağlık sistemleri sorgulanarak daha kamucu bir perspektifle yeni arayışlara girişileceği öngörülebilir durumlar arasındadır. Neoliberal ekonomi politikalarının baskınlığıyla kurulan küresel düzen, sağlık alanındaki kar anlayışını büyük bir ihtimalle değiştirmek zorunda kalacaktır. Böylece sağlık hizmetlerinin ekonomik ve politik kaygıların baskısından kurtarılması, ihtimal dâhilinde olacaktır. Bütün bu yeni gelişmeler, söz konusu alanlarda yeni normallerle birlikte gelecektir. Bu alanlardaki yeni normallerin neler olacağına ve nasıl şekilleneceğine dair tahminler yapılabilir ancak tam anlamıyla ne olacağını gelişmeler gösterecektir. Örneğin hastalıkların bulaşma riski karşısında birey tavırlarında değişimler yaşanabilir. Bu alandaki örneğe benzer yeni normaller, kültürel yapılar üzerinde etkiler yaratarak bazı davranış kalıplarının değişmesine yol açabilir. Ancak bu durumun bütün toplumlarda aynı etkileri yaratacağını varsayamayız, çünkü kültürel yapıların göreceliliği bu noktada belirleyici bir faktördür.

Toplumsal Yaşam Açısından

Sosyolojik bakış, böyle bir gelişmeden toplumun nasıl etkilendiğini değerlendirirken pek tabii ki bütün faktörleri dikkate alan bir yaklaşıma dayanır. Bu kapsamda bir bütün olarak toplumun ve onu şekillendiren toplumsal yapının nasıl etkileneceğine de odaklanır. Sosyolojik muhayyileye dayalı bir yaklaşımla salgının toplum üzerindeki etkilerine bir ayna tutulduğunda bazı manzaraların hemen yansıdığı görülecektir. Toplumun mekanik bir varlık olmadığı temel sosyoloji bilgisidir. Toplum, tıpkı insan gibi sert ve beklenmedik gelişmelerden etkilenecek değişen ve dönüşen bir yapıya sahiptir. Diğer bir ifadeyle toplumun, tıpkı insan fizyolojisi gibi beklenmedik veya ani bir zora muhatap kaldığında değişim yaşamaya mukadderdir. Bunun yanında, kendisini düzlüğe çıkaracak yol bulma refleksi ve kabiliyetine de sahiptir. Şayet toplumsal yaşamda büyük ölçekli bir dönüşüm dalgası gerçekleşirse, insanlık adına çok sayıda yenilikler yanında ciddi toplumsal hastalıklar ve kırılmalıklar da ortaya çıkabilir. Modernlik, insanlık tarihinin en önemli dönüşümlerinden biri olarak uygarlık tarihi sayfalarındaki yerini alan büyük ölçekli bir değişim paradigmasıdır. Modernleşme sürecinin getirdikleri arasında; insanlık için çok önemli refah ve gelişme göstergelerinin yanı sıra çok ciddi kırılmalıklar ve patolojiler de yer almaktadır. Öyle ki, söz konusu patoloji ve kırılmalıklar, içinde yaşadığımız dünyayı adeta riskler atmosferine dönüştürmüştür.

Modernleşme sürecinin farklı bir aşamasını ifade eden ve içerisinde yaşadığımız zaman diliminin değişkenleri, toplumsal dünyayı birçok riskle karşıya bırakmaktadır. Geline aşamada toplumsal yaşamdaki belirsizlik ve denetlenemezlik meseleleri, insanoğlunu çözümü zor ve karmaşık sorunlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Ulrich Beck, Frank Furedi ve Anthony Giddens bu durumu, “risk” kavramıyla açıklamıştır. Beck (1992, s. 79), “modernitenin aşıldığını iddia edenlere karşı çıkarak, modernitenin yeni bir aşamasına girildiğini” belirtir. O’na göre “klasik sanayi toplumu, yerini risk toplumuna bırakmaktadır ve küresel düzenin belirleyici özelliği de risktir.” Beck, iki tür riskten bahsetmektedir. Bunlar, “doğal riskler ve üretilmiş risklerdir. Doğal riskler deprem, yanardağı patlaması vb. gibi risklerdir. Üretilmiş riskler ise, insanoğlunun doğaya egemen olma sürecinde kullandığı teknolojiler nedeniyle ortaya çıkan risklerdir.” Bu süreçte risklerin de etki alanlarının genişletildiğinin altını çizen Beck, “risk toplumunun dünya risk toplumu olduğunu ve bu aşamada risklerin dışlanmasının mümkün görünmediğini” ifade etmektedir. Yaşadığımız dönemi anlayabilmek için risk olgusu üzerinde duran bir başka isim ise Furedi’dir. Furedi (2001), “Korku Kültürü” adlı çalışmasında bu dönemde yaygın hâle gelen korku kültürünün en rahatsız edici sonuçlarından birinin insan ilişkilerinin risk çerçevesine oturtulmasının olduğunu ve insanların artık ilişkilerine daha yoğun bir risk duyarlılığı ile yaklaştığını ifade etmektedir. Giddens (2010) ise küreselleşmenin yaygınlaştırıcı ve yoğunlaştırıcı etkisinin, risklerin yarattığı tehlikeleri daha da belirgin hâle getirdiğini ancak, ortaya çıkan doğal risk ve tehlikelerin telafisinin mümkün olduğunu savunmaktadır. Bütün

bu değerlendirmeler gösteriyor ki, risklerin yarattığı sorun alanları, tüm bireyleri ve toplumları kendilerini herhangi bir yolla bağışık kılamayacakları, öngöremeyecekleri ve kontrol altına alamayacakları bir riskler atmosferine sürüklemektedir. Son yarım yüzyıl, risk toplumu bağlamında incelendiğinde birçok başlığın yanında hastalıkların, özellikle de salgın hastalıkların önemli bir yer tuttuğu görülecektir.

Salgınlardan son halkası olan COVID-19 virüsü, taşıdığı riskler itibariyle toplumu ve gündelik yaşamı tehdit eden bir ortam yaratmaktadır. Taşıdığı riskin gündelik yaşamdaki yansımalarına bakıldığında hem ortaya çıkan hem de çıkması muhtemel durumlarla karşılaşmaktayız. Daha şimdiden toplumsal yaşam üzerinde büyük etkiler bırakan COVID-19 salgını, sosyal hafızamızda büyük bir yarılmaya da yol açmaktadır. Çünkü salgının yarattığı atmosferde insanlar, bir yandan yaşadıkları ile yüzleşerek gerçekler dünyasını kavramaya çalışırken diğer yandan da bir simülasyonun içerisindeymiş gibi büyümlü ortamı terennüm ediyorlar. Bu yarılmanın yarattığı çelişkiler dünyasında büyük çoğunluğumuz, bu durumun geçici olduğu düşüncesiyle salgın öncesinde elde ettiğimiz standartları ve statüyü kaybetmemeyi de umuyoruz. “Evde kal” söylemiyle yaşanan eve kapanma durumu, fiziksel mesafeyi koruma disiplini, maske takma zorunluluğu, dezenfeksiyon ve hijyen takıntıları, sokağa çıkma yasakları, marketlerin kapatılması, tedarikte yaşanan sorunlar, kısacası karantina uygulamalarıyla toplumsal yaşamın adeta bir filme sığdırılacak kadar daralmasına yol açan yavaşlama hâli toplumu derinden sarsmaktadır. Eve kapanmanın uzun sürmesi hâlinde ev içi hâllerde beklenmedik olumsuzluklar da yaşanabilir. Örneğin aile üyeleri aynı ve dar mekânda uzun süre bir arada bulunmanın getirdiği bunalımlar neticesinde birbirleriyle karşı karşıya gelebilirler ve aile içi şiddet yüzünü gösterebilir. Bireysel yaşamın yüceltildiği ve bireysel yaşam için her türlü zeminin hazırlandığı bir dönemde bu kadar uzun süre dar bir mekânda gerçekleşen kolektif yaşam, aile üyelerinin üstesinde gelemeyeceği zorlukları üretebilir.

Sosyolojik evrende aynayı başka yönler tuttuğumuzda başka manzaralar görme ihtimali de söz konusu olmaktadır. Mesela küreselleşme çağının getirdiği zaman-mekân sıkışmasının yarattığı yorgunluktan bıkan insanoğlu belki de hayatın yavaşlamasını arzulamaktadır. Bu noktada Güney Koreli kültürel teorisyen Byung Chul Han’ın (2015) “*Yorgunluk Toplumu*” isimli denemesinde ileri sürdüğü, “düşmanın olumsuzluğuna dayanan immünolojik paradigmanın geçerliliğini kaybettiği bir zamanda yaşıyoruz” tezini hatırlamakta fayda var. Han, bu çalışmasında “tehlikeler bugün düşmanın olumsuzluğundan değil, aşırı performans, aşırı üretim ve aşırı iletişim olarak ifade edilen pozitifliğin fazlalığından kaynaklanıyor. Başkaları tarafından baskı altında kalmak, depresyona maruz bırakılmak ve sömürülmek kendi kendini gönüllü olarak sömürmeye ve kendini optimize etmeye götürür. Performans toplumunda, kişi her şeyden evvel kendine karşı bir savaş verir.” görüşünü savunarak aşırı performans rejiminin ve beklentisinin toplumu yorduşunu ileri sürmektedir. “Yavaş şehir”, “minimal yaşam” gibi söylemlerin yüceltildiği, zaman-mekân sıkışması söylemine

yönelik eleştirel tutumların güçlendiği bir dönemde sınırların kapatılması ve eve kapanma gibi yöntemlerle yaşamın yavaşlatılmasının yorgunluğa iyi geleceğini düşünebilmek de bir olasılıktır. Yaşamakta olduğumuz zamanın büyük zorluklar içerdiğini ancak zorlukların atlatılması sonrasında bu olasılığın geçici olduğunu ve uzun süreli bir yaşam felsefesine dönüşme ihtimalinin zayıflığını tahmin etmek için çok sayıda gerekçe bulunmaktadır.

Bu gerçeğe rağmen zor zamanların sosyolojik mekanizmalarının farklı işleyişlerinden kaynaklanan yeni ve güçlü toplumsal davranışlar da kendini gösterebilmektedir. Toplumlar zor zamanların zorluklarını yenmek için, dayanışma, yardımlaşma, iş birliği ve güven duygusu gibi insanları birbirine yaklaştıran sosyal enerji imkânları üretebilirler. Bu tür sosyal enerji temerküzü gerçekleştiren toplumların, krizlerin üstesinden gelme hususunda daha başarılı oldukları bilinmektedir. Örneğin Türkiye’de salgın günlerinde başlatılan “Bizbize Yeteriz Türkiyem” kampanyası ve “Vefa-Destek Gruplarının” faaliyetleri kamu desteğini tamamlayan unsurlar olarak toplumu ve kültürel iklimi daha sıkı hâle getirmede önemli roller oynayan bir faktördür. Salgının etkisiyle insanların dayanışma ve iş birliği bilincinin artması ve kültürel yaşamın sıkılaşması, toplumların salgına karşı mücadelelerini de olumlu yönde etkileyecektir. Küresel düzeyde gerçekleşen ve toplumları adeta bir korku tüneline içeresine kapatan COVID-19 salgını karşısında, toplumların oluşturacağı dayanışma ruhu ve iradesi, salgınla baş etme mücadelesinin en büyük gücü olacaktır.

Yaşanılan süreçte zorlukların yaratacağı sonuçlar tek yönlü olmaz. Birliktelik ve dayanışma ruhunu güçlendireceği gibi; zorun bireysel yaşam üzerindeki tehdit edici gücü insanların birbirlerinden uzaklaşmalarına hatta dışlayıcı tutum takınmalarına da zemin hazırlayabilir. Örneğin yakın çevredeki insanların virüs bulaştırma ihtimalleri, bireylerde güvensizlik duygusunu güçlendirerek stres ve panik olmalarına neden olabilir. Dolayısıyla bu durum, toplumsal iş birliği ve dayanışma ruhunu tehlikeye atarak insanların birbirlerine karşı dışlayıcı tutum takınmalarına yol açabilir. Özellikle “sosyal izolasyon” ve “fiziksel mesafe aralığı” kurallarının disipline edici etkisi bireylerde toplumsal yansımaları olan birtakım zihinsel gerilimleri tetikleyebilir. Bu bağlamda zarar vereceği ya da zarar göreceği düşüncesiyle dışlanan gruplar tanımlanarak bazı etiketleme süreçleri de yaşanabilecektir. Özellikle bu kapsamda olduğu düşünülen yaşlılar, kronik hastalıkları bulunanlar, gençler ve yoksullar dışlanacak gruplar olarak öne çıkmaktadır. Durumun hassasiyeti açısından devlet politikalarının ve topluma yön veren aktörlerin bu sürece aktif olarak müdahil olmaları önem arz etmektedir. Salgın sürecini sadece bir sağlık sorunu olarak göremeyeceğimizin en önemli göstergelerinden birisi, yaşanması muhtemel dışlayıcı ve ötekileştirici tutumlardır. Kim ve nasıl olduğumuz, hangi değerlerle yaşadığımız ve yaşama tutunabilmemizi sağlayacak sağlam bir manevi dünyaya sahip olup olmadığımız hususlarında yaşadığımız bu zorlu küresel süreç, biz dünyalılara çok şey öğreteceğe benziyor.

Salgın, genel etkilerinin yanında gündelik hayatın farklı boyutlarında ve kıvrımlarında da kendini göstermektedir. Eve kapanmanın getirdiği imkânlar bağlamında gönüllü veya zorunlu karantina günlerinde evlerde geçirilen zamanın farklı şekillerde değerlendirildiği gözlenmektedir. Karantina günlerindeki ev içi hâller kapsamında; daha çok zaman ayrılamadığı için yapılamayan faaliyetlerin yer aldığı dikkat çekmektedir. Bunlar arasında fotoğraf albümleri üzerinden eski zamanlara gidilmesi ve hatıraların tazelenmesi; büyükler ve eski arkadaşlar hatırlanarak telefon görüşmelerinin yapılması ve telefon sohbetlerinin uzaması; okunması için alınan ancak yoğun uğraşlar nedeniyle okunamayan kitapların raflardan indirilmesi; evde yeni hobilerin keşfedilmesi ya da çeşitli nedenlerle gerçekleştirilemeyen hobilere zaman ayrılması; mutfakta daha fazla zaman geçirilerek yeni yemek denemelerinde bulunulması; evde temizlik işlerinin başka bir boyut kazanması, evin iç mekânlarının yeni anlamlar kazanması ve merak edilip izlenemeyen filmlerin seyredilmesi gibi hâller bulunmaktadır. Yine sanal alem, birçok ihtiyaca cevap verecek şekilde kullanılarak “sosyal yoksunluğu” gidermenin aracı olarak insan yaşamındaki yerini güçlendirecektir. Dini yaşam ve ritüeller daha güçlü bir şekilde ev içi hâller arasındaki yerini alacaktır. Ayrıca aile içi etkileşimlerin yoğunlaştığı bu süreçte aile üyeleri, çeşitli nedenlerle birbirlerinden uzak kalmanın yol açtığı mesafeyi kapatarak birbirlerini daha yakından tanıma ve iletişim kurma imkânı yakalayacaklardır. Uzun süre bir arada kalmanın getirdiği diğer bir imkân da ailede farklı rollere sahip bireylerin aile içerisinde yapılacak yeni iş bölümü sayesinde birbirlerine yakınlaşma fırsatı bulacak olmalarıdır. Tabi ki, evdeki gündelik yaşamda gerçekleşenler bunlarla sınırlı kalmayacağı gibi, sosyokültürel ve sınıfsal statülere göre evdeki yaşamda farklılaşmalar da görülecektir. Evde uzun süre kalmanın olumlu sonuçları üzerine yapılacak en önemli tespit ise yeniden keşfedilen evin, insanların zor zamanlarda sığınacağı; merhameti, paylaşmayı ve dayanışmayı içeren bir yuva olmasıdır.

Küresel düzeyde yaşanan bu salgın, arkasında onarılması uzun sürecek önemli etkiler de bırakacaktır kuşkusuz. Eve kapanma hâli, bir yandan evde daha küçük bir grup içerisinde yeni ancak dar ve gündelik toplumsallıklar üretirken, diğer yandan da insanların büyük bir toplumsal uzamdan uzaklaşarak yalıtılmalarına yol açmaktadır. Bu büyük uzamda var olan toplumsallıkların yok olması durumuyla yaşanılacak yüzleşme, diğer bir ifadeyle salgın etkisini yitirip karantinalar kalktığında daha önceki toplumsal davranışlarımızın olmadığı gerçeği, toplumları adeta şoka sokacaktır. Sosyal izolasyon, salgınla baş etme stratejisi olarak yüceltilen ve önerilen bir durum olması yanında salgın sonrasında etkileri açısından çok fazla da düşünülmemektedir. Bu noktada sosyal izolasyon süresi önem arz etmektedir. Çünkü sosyal izolasyon ne kadar uzun olursa, sonraki süreçteki etkisi de o kadar büyük ve sarsıcı olabilir. Yine bir diğer mücadele stratejisi olan fiziksel mesafe disiplini de sosyal etkileşimlerdeki yakın ilişki düzeyleri üzerinde olumsuz etkiler bırakma potansiyeline sahiptir. Mesela önceki sosyal yaşam ağlarında kurulan ilişkiler, yaşanan etkileşimler ve düğümlenen bağlar tekrar kurulamayabilir. Bu noktada bazı sorulara verilecek cevaplar önemli olacaktır.

Mesela, toplumlar ve bireyler gerçekten de eski hâllerine dönebilecekler mi? Fiziksel mesafe uygulamasıyla birbirlerine uzak duranlar yeniden yaklaşabilecekler mi? Karantina süresince zihinlerde oluşan belirsizlikler ve yalnızlaşma hâleriyle baş etme gücü yakalanabilecek mi? Bulaşı kaynağı olarak görülen ve düşmanlaştırılanlara nasıl bakılacak? Aile, evlilik ve arkadaşlık ilişkilerinde nasıl bir değişim yaşanacak? Tüketim kültürünün yarattığı “tüketme çılgınlığı” ve “doyumsuzluk duyarlılığında” ne gibi farklılaşmalar olacak? Bu ve benzer durumlara ilişkin sorular, yaşadığımız sürecin travma etkisi yaratacak düzeyde bir zorluklar üreteceğinin ve dolayısıyla da etkilerinin derin ve sarsıcı olacağının göstergesidir.

Bütün bu sorular ve yaşananlar, salgın sonrası toplumsal yaşamda belirli bir boşluğun ve dengesizliklerin görüleceği ihtimaline işaret etmektedir. Ancak birçok tarihsel kırılmada görüldüğü gibi toplumsal düzen, varlığını sürdürübilme adına yeni sistemik davranışlar geliştirerek bir toplumsal denge kuracaktır. Yeni toplumsal dengenin kurulmasında, pandemi sürecinde geliştirilecek yardımlaşma, dayanışma, farklı iş birliği imkânları, muhakeme gücünü geliştirme, fedakârlıklar yapabilme ve empatik düşünce gücünü koruma gibi faktörler etkili olacaktır. Pek tabii bunlar eski normale dönüş için etkili olacak faktörlerdir. Bir de şimdilik eski normale dönebilmenin aracı olarak ifade edilse de “yeni normal” zorunluluğundan söz edilmektedir. Belki de yaşamın toplumsal boyutunu en fazla zorlayacak olan, yeni normal olacaktır. Çünkü yeni normal; yeni davranışlar, yeni tutumlar ve yeni etkileşim biçimleri demektir. Bu durum doğal olarak kendini toplumsal hayatın tam ortasında ve hatta kıvrımlarında gösterecektir. Bu sürece ilişkin bazı değerlendirmelerde “yeniden normale dönmenin aşamalı bir yaklaşım gerektireceği” ileri sürülmektedir. Buna göre “önce kriz durumunu çözmek, kriz sürecinde ayakta kalmak, yeniden başlamak, her şeyi yeniden düşünmek ve tasarlamak, yaptığımız her şeyi yeniden biçimlendirmek” şeklinde aşamalı bir süreç yaşanacaktır (Sneider ve Singhal, 2020). Bu değerlendirmeye göre yeni normal, aslında kriz dönemini ve etkilerini bertaraf etme açısından bir süreç ve strateji olarak görülmektedir. Dünya toplumlarının pandemiye ilişkin normalleşme hâllerinden anlaşıldığı kadarıyla yeni normale alışabilmek sosyolojik anlamda çok da kolay olmayacak. Pek tabii ki, doğrudan insan sağlığını tehdit eden ama toplumu birçok boyutta sarsan bu pandemi hâli, toplumsal yaşamın sadece sosyolojik boyutundaki etkileriyle sınırlı kalmamakta ve toplumsal yaşamın diğer bileşenleri üzerinde de etkili olmaya devam etmektedir.

Psikososyal Açıdan

COVID-19 salgınının, hem dünya üzerindeki bulaşma, hem de salgın hakkındaki bilginin yayılma hızı açısından tarihte yaşanan salgınlara fark attığı görülmektedir. Farkı yaratan en önemli faktör teknolojinin gelmiş olduğu seviyedir. Özellikle kitle-iletişim, bilişim ve ulaşım teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler bu alandaki

araçları sofistike hâle getirdi. Bu araçlar vasıtasıyla COVID-19 kısa sürede dünyayı etkisi altına alabildi. Bu süreçte mahallelerin, köylerin, şehirlerin ve ülkelerin karantina altına alınması ve buralardan kitle iletişim araçları vasıtasıyla akan bilgi, küresel düzeyde bir panik dalgası yarattı. Bilginin yayılma hızına paralel olarak yaşanan panik dalgası da hızlı bir şekilde dünyayı etkisi altına aldı. Panik dalgası doğal olarak insanlarda normal dışı davranışlar üretti. Bu durum, biyolojik ve sosyolojik boyutlarda olduğu kadar, ruhsal ve davranışsal boyutta da etkili olmaktadır. Salgın sürecinde travmatik durumlar, aşırı fobik tepkiler, depresyon, panik, paranoyak ruh hâlleri, bencillik, saldırganlık, ötekileştirme ve damgalama gibi anormal davranışların yaşanıyor olması, salgının aynı zamanda psikososyal bir süreci inşa ettiğini de göstermektedir. Dünya tarihindeki olağanüstü ve belirli bir süre devam eden beklenmedik gelişmeler incelendiğinde, psikososyal bağlamda kendini gösteren yıkıcı davranış örüntülerinin çok da istisnai olmadığı görülecektir. Özellikle ölüm tehdidi içeren salgınlar, “iç sürgün” ve dışı karşı mesafeli olma gibi yalnızlaşma ve düşmanca tavır takınma tutumlarını tahrik etmektedir. Parazit Stresi Kuramı’na göre ölüm tehlikesi içeren salgınlar “içe kapanma” ve kendi kendini sosyal açıdan dışlama davranışını artırmaktadır (Thornhill ve Corey, 2014).

Karantina günlerinde evde kalma zorunluluğu, bize yalnızlığın ne kadar sarsıcı bir şey olduğunu da gösterdi. Evde yalnız kalmanın bunaltıcılığı ya da yalnız ölme korkusu insanoğlunda derin ve örseleyici etkiler bırakarak yoğun bir pandemik psikoloji üretmektedir. Ölüm korkusu bu pandemik psikolojiyi güçlendiren en önemli duygudur. Özellikle ölme riski taşıdığını düşünen ve kendisini sürecin zayıf halkası olarak gören risk grubundakiler, vaka ve ölüm sayılarının artışıyla, ölümün kendilerine daha fazla yaklaştığını düşünerek kaygı düzeylerini yükseltmektedir. Risk grubunda olmayanlar da vaka ve ölüm sayılarının artmasından olumsuz etkilenerek ve pandeminin olumsuz etkilerine kapılarak anormal davranışlar sergileyebilmektedir. Diğer bir ifadeyle normal davranma kalıplarının dışında gerçekleştirdikleri anormal davranışlarla psikolojik açıdan sorunlu bireylere dönüşebilmektedirler. Örneğin salgının yarattığı negatif atmosferde insanlar; yardımlaşma, dayanışma, nezaket, hoşgörü, empati, diğerkamlık ve sağduyu gibi pozitif değerlerini askıya alabilirler ve sadece kendisinin geleceğini düşünen bencil bir varlığa dönüşebilirler. Kısa zaman içerisinde bu yeni tutumlar bir psikolojiye dönüşerek tıpkı virüs gibi hızlı bir şekilde yayılır ve toplumsal katmanların kıvrımlarında kendine yer bulabilir. Salgının etkisi uzun süre devam ettiği için söz konusu pandemik psikoloji, kolektif bir travmaya dönüşerek insan ve toplum psikolojisinin işleyen birçok mekanizmasını örseleyip bozabilir. Ani süreçlerin yarattığı korkular özellikle de ölüm korkusu, dini inançların önemini bir anda artırır ve her gelişmeye manevi anlamlar yüklenmeye başlanır. Salgının yol açtığı korku, dine yatkın kişiliklerde dine sarılma ve dini duyguları ön plana çıkarmalarına neden olabilir. Buna karşın salgının yol açtığı sarsılma, insanları manevi bir boşluğa da bırakabilir. Bu boşluğu doldurma adına insanlar; duydukları her şeye inanma, muhakeme gücünden

yoksun kalma, gerçek dışı olaylara anlam yükleme, hurafelere ve paranormal inançlara eğilim gösterme gibi tutumlara kolaylıkla yönelebilirler. Bu tür duygu, tutum ve davranışlara yönelmede korku en güçlü güdüleyici faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Korku temelli yaşanan panik hâli, damgalama, yağmalama, çılgınlık, mantıksız davranışlar, kendine zarar verme gibi toplumsal düzeni ve kişisel ruh sağlığını tehdit eden somut davranışlara dönüşebilmektedir. Sayılan bu davranışların somut örnekleri, Türkiye toplumu da dâhil salgının etkili olduğu bütün toplumlarda görülmektedir.

Pandemi dolayısıyla şekillenen yeni psikososyolojik sürecin bir başka sonucu da dışlayıcılıktır. Özellikle virtüs bulaşan bireylere karşı, ayrımcı ve dışlayıcı tutumların hızlı bir şekilde geliştiği görülmektedir. Bundan dolayı virüs bulaşanların özensiz bir şekilde teşhir edilmesi veya duyurulması yeni tehlikeleri de beraberinde getirmektedir. Ayrıca kitle psikolojisinde meydana gelecek sapmalar da salgın sürecinin psikososyal buyotunda dikkatle üzerinde durulması gereken hususlardan bir diğeridir. Dolayısıyla bu karantina günlerinde bireysel ve toplumsal düzeyde psikososyal iyi olma hâlinin korunması ve salgın sürecinden dolayı ortaya çıkan karantina ortamının yarattığı olumsuz psikososyal durumlara karşı başa çıkabilme stratejilerinin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır (Pfefferbaum ve Nort, 2020). Son tahlilde COVID-19, dünya üzerinde hızla yayılmasının bir sonucu olarak bireysel ve toplumsal yaşamda stresin geniş bir alanı kaplamasına neden olmaktadır. Bu bağlamda kaygı, endişe ve korkunun çocuklarda ve yetişkinlerde, özellikle de risk grupları ve dezavantajlı gruplarda ciddi düzeyde ruhsal değişikliklere yol açmaktadır. Bütün bu durumlar, bazı anormal eşikleri düşürürken “yeni normal eşikleri” de inşa etmektedir. Bu tespit, salgınla birlikte şekillenen psikososyal alanda da yeni normallerin varlığını göstermektedir. Bireylerarası ve birey-grup ilişkilerinde bazı anormal eşiklerin düşmesi, bu kapsamdaki sorunların artmasına yol açarken, yeni normal eşiklerin ortaya çıkması da zorluk derecesi yüksek ve alışma sorunları bulunan ilişkileri gündeme getirecektir. Örneğin COVID-19 salgını geçtikten sonra da salgın korkusunun devam edeceği ihtimali, insanların bireysel ve toplumsal yaşamın birçok boyutuna ilişkin motivasyonunu negatif yönde etkileyecektir. Eski normaldeki davranışlarına ve alışkanlıklarına dönemeyen sorunlu bireylerin ortaya çıkma ihtimali oldukça yüksektir. Her hâlükârda, salgınla şekillenen psikososyolojik süreçler, yönetilmesi gereken zorluklarla birlikte gelmektedir.

Siyasal ve Uluslararası Alan Açısından

İnsanın fizyolojik, sosyolojik ve psikolojik düzenini ve toplumsal yapıyı örseleyerek bozguna uğratan, birçok açıdan belirsizlikleri ve tehlikeleri beraberinde getiren salgınlar; aynı zamanda siyasal düzenleri ve siyasi eğilimleri de derinden etkileme gücüne sahiptir. Salgınların tarihsel serüveni incelendiğinde siyasal alan üzerinde bıraktıkları etkiler açıkça görülecektir. Çünkü salgınlar dünya tarihinde yönetim ve yaşam değişikliklerine yol açan ve küresel etkileri de olan sağlık olaylarıdır. Büyük

çapta yaşanan örnekleriyle bu etkileri görmek mümkün olmuştur. Tarihteki salgınlar, beslenmeden mimariye ve hatta imparatorlukların yıkılmasına kadar birçok konuda yeni gelişmelerin nedeni kabul edilmiştir. Örneğin; Avrupa, Avrasya ve Kuzey Amerika kıtalarında tam rakam bilinmemekle birlikte 1300'lerde İtalya'da yaşanan Kara Veba (Black Death) yüzünden 75-125 milyon civarında kişi hayatını kaybetmiştir. Bu salgın, sonuçları ve etkileriyle Avrupa'nın en büyük salgını olarak kabul edilmektedir. Salgın sosyal, ekonomik ve siyasal etkileri sebebiyle Avrupa'da feodalizmin çökmesinde temel etken olarak değerlendirilmektedir (TÜBA Raporu, 2020). COVID-19 salgınının kısa sürede dünya üzerinde etkili olması, başlangıçta bölgesel ama geldiğimiz noktada küresel bir krize dönüştüğünü görüyoruz. Sürecin hızı paralelinde dünya ölçeğinde bir kriz yönetimi geliştirilemediği de bir gerçek. Özellikle krizin etkilerini yönetmeye yönelik küresel bir dayanışma ve kriz yönetimi yaklaşımının oluşmaması, salgının birçok boyutta olduğu gibi siyaset üzerinde de sarsıcı ve yıkıcı etkiler bıraktığı görülmektedir. Dolayısıyla da siyasal düzenler salgının yarattığı kaotik duruma ilişkin küresel düzeyde çözüm üretmemişlerdir. Bunda; yapıcı siyasi liderliklerin olmaması, uluslararası kurum ve normların yakın geçmişte karşılaştığı sınavların üstesinden gelemeyerek yıpranması, küresel düzeydeki ticari anlayışın tamamen kar ve kazanmayı dikkate alan vahşi rekabet üzerine kurulu olması ve siyasal liderlerin buna odaklanması gibi durumlar belirleyici olmaktadır.

Salgının siyasal alanda yarattığı bu durum, analistler tarafından iki farklı yaklaşımla yorumlanmaktadır. Kimileri, salgını ve yarattığı etkileri küreselleşmenin ve küresel ekonomik düzenin bir sonucu olduğunu savunurken; kimileri ise bu salgının küresel kapitalist düzenin sonunu getireceğini ileri sürmektedir. Siyasal alandaki gelişmeleri, demokrasi ile devlet gücü arasındaki ilişkiye dayalı olarak değerlendiren tartışmalarda da birbirine zıt iki farklı yaklaşımın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yorumlar özellikle özgürlük-güvenlik dengesi bağlamında yapılan tartışmalara dayanmaktadır. Terör, afet ve salgın gibi faktörlere bağlı olarak ortaya çıkan olağanüstü süreçlerde özgürlük-güvenlik dengesinin kurulmasındaki zorluklar ve meşru şiddetin dozunun ayarlanması hususları siyaset bilimciler tarafından uzun süredir tartışılmaktadır. COVID-19 salgınının neden olduğu küresel düzeydeki olağanüstü durum da bu bağlamda tartışılmaktadır.

Salgının doğrudan insan yaşamını tehdit ediyor olması, küresel düzeyde bir panik atmosferi oluşturmasına ve dolayısıyla da özgürlük-güvenlik dengesinde güvenlikten yana bir eğilimin oluşmasına yol açmaktadır. Diğer bir ifadeyle piyasacı model yerine müdahaleci ve daha otoriter bir devlet modelinin benimsendiği gözlemlenmektedir. Özellikle COVID-19 salgınına kontrol altına alma adına geliştirilen politikalar ve uygulamalar, bireysel özgürlükler ve yasalardan kaynaklanan temel hakların ihlaline zemin hazırlamasına rağmen, toplumsal fayda adına meşruiyeti savunulabilmektedir. Bu tartışma, bireysel özgürlük alanı ile toplum yararını ifade eden, bireysellik kolektivite arasında kalınarak ikilemlere de yol açmaktadır. Olayın sıcaklığına bağlı

olarak birey yaşamını ve toplumsal düzeni tehdit eden bu gelişme, toplum yararı yönünde bireysel özgürlüklerin kısıtlanması yaklaşımını güçlendirmektedir. Bu eğilim bağlamında piyasaya müdahale eden, gıda tedarikinden sağlığa, ulaşımdan eğitime ve ekonomiye kadar her alanda yüzünü gösteren, disiplin ve düzen için daha otoriter davranan bir devlet modelinin talep edileceği varsayılabilir. Bu devlet modelinden, bir taraftan bozulan toplumsal düzeni bir dengeye oturtması, diğer taraftan da yeni bir refah düzenini kurması beklenecektir. Böyle bir devlet modeli ise büyük ihtimalle küresel bütünleşmeye mesafeli duracak, daha otoriter ve milliyetçi söylemleri ön plana çıkaracaktır. Ülkeleri, ipe kapanma olmasa da orta düzeyli iç mekanizmaları hareket geçirici ve tahkim edici bir yaklaşımla devleti güçlendirme adına arayışlara yöneltecektir. Kimi erken değerlendirmelerde bu arayışlar, devleti otoriterleştirecektir görüşünü dillendirirken, kimi değerlendirmeler ise “devletin güçlenmesi otoriterleşmeyi beraberinde getirmek zorunda değildir” görüşünü savunmaktadır. Kendimi yakın hissettiğim bu görüşe göre; “otoriter rejimler pandemiyle mücadele performansları sebebiyle makbul sistemlere dönüşmeyeceklerdir. Kaldı ki otoriter rejimlerin pandemi performansını değerlendirebileceğimiz şeffaf verilere genelde sahip değiliz. Bununla beraber Türkiye, Güney Kore, Almanya vb. ülkeler de dâhil olmak üzere bazı demokratik ülkelerin Koronavirüs’le mücadelesi, sadece otoriter rejimlerin pandemiyle etkin mücadele edebileceği mitini ortadan kaldırmaktadır (Ulutaş, 2020, s. 12). Tabi ki bütün yaklaşımlar ve tartışmalar, salgının yarattığı şoklarla sarsılan ve zaman zaman yetersiz kalan veya göreceli olarak başarılı bulunan mevcut siyasal düzenlerin imkânları ve sorunları üzerine yapılan fütüristik değerlendirmelerdir. Bu sürecin sonuçlarına ilişkin daha temelli yaklaşım ve değerlendirmeler için zamana ihtiyacımız olduğu açıktır. Ancak pandeminin yarattığı etkiler, bu tür değerlendirme ve tartışmaları yapmamızı sağlayan gerekçeleri de ortaya çıkarmış durumdadır.

Siyasal alanda otoriter bir yönelimin konuşuluyor olmasının belki de en önemli sebebi COVID-19 salgının yaratmış olduğu korkudur. Çünkü korku, ceberrutluğun en büyük aracıdır. Bir toplumda korku eşiği yükseldikçe hak ve özgürlükler alanı kolaylıkla daralır. Korku sarmalına kapılan insan, korkudan kurtulma adına önüne konulan her öneriye rıza gösterir. COVID-19’un insanlarda yarattığı ölüm korkusu, bazı alışkanlıklarından uzaklaşma hususunda zorlansalar da devletler tarafından salgını önleme adına hayata geçirilen uygulama ve kısıtlamalara uyumlu ve itaatkâr davranmalarını kolaylaştırmaktadır. İçinde yaşadığımız yüzyılda gerçekleşen savaşlar, terör olayları, mülteci akınları, afetler ve salgın hastalıklar olağanüstü hâl atmosferleri oluşturarak demokrasi alanını daraltıcı sonuçlar doğurmaktadır. Yaşamakta olduğumuz salgının küresel düzeyde bir olağanüstü durum yaratıyor olması da salgın riskinin otoriterleşmeyle bertaraf edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Böylece tüm dünyada sivil ve uzlaşmacı siyaset, yerini devletin sert denetimine bırakmaktadır. Salgınla ortaya çıkan risklerin kapsayıcı, ayrıştırılamaz ve bağışık kalınmaz özellikleri, sert kontrol mekanizmalarını yurttaşlar nezdine meşrulaştırmaktadır. Böylece birey, devlet

karşısında geri çekilme durumuyla karşı karşıya kalacak ve devletin yerine getirdiği sorumluluklar artacaktır. Bu durum devletin birey karşısında sertleşmesini de beraberinde getirecektir.

Salgının yol açtığı dalgalanmayı, siyasal alan üzerinde yarattığı veya yaratacağı etkilerin yanında egemen dünya düzeni üzerindeki etkileri açısından da değerlendirmek gerekir. Son iki yüzyıl içerisinde, Batı Avrupa merkezli dünyanın Batılılaştırılması ve Kuzey Amerika merkezli dünyanın Amerikalıştırılması süreçlerinin belirleyici olduğu dünya egemenlik ilişkileri, günümüz dünya düzenini inşa eden ilişkiler olmuştur. ABD'nin yükselişine paralel olarak Avrupa'da bir düşüş ve hantallaşma yaşanmıştır. Son dönemlerde ise küresel düzeyde yaşanan bazı gelişmeler, tabiri caizse ABD'nin siyasal karizmasına bazı çizikler bıraktı. COVID-19 salgınıyla birlikte de bu çizimin ciddi anlamda derinleştiğini gözlemliyoruz. Salgın, Avrupa'nın hantallığını ve bir anlamda iflasını tescil ederken, ABD'nin de ciddi bir yenilgiyle karşı karşıya kalmasına yol açmaktadır. Çünkü günümüz dünya düzeninin patronu ABD, COVID-19 salgınıyla mücadeleye liderlik edememektedir. Bu durum ABD'nin dünya üzerindeki hegemonyasını zayıflatarak yaşanacak siyasal ve ekonomik krizin etkilerini hissettirecektir. ABD'nin salgın karşısındaki çaresiz kalışı, salgın sonrası kaotik ortamın ve krizin çözümünde ABD'yi denklem dışına itebilir veya elini zayıflatabilir. Bu süreçte ABD'nin güç kaybetmesi, virüsün ortaya çıktığı yer olmasına rağmen bu mücadeleden başarılı çıktığı görülen Çin'in yükselmesine ve dünya egemenlik ilişkilerinde daha güçlü bir şekilde rol almasına zemin hazırlayabilir. Çin'in salgınla boğuşan birçok ülkeye ilaç, maske, solunum cihazı ve diğer sağlık ekipmanları gönderiyor olması, ABD karşısında güçlenmesinin ayak sesleri olarak da değerlendirilebilir. Çin bu manevrasıyla COVID-19 virüsünün kaynak ülkesi olduğu gerçeğini unutturarak, küresel çapta kamusal fayda sağlayan "müşfik ülke" rolünü Amerika'dan devralarak küresel liderlik arayışını pekiştirmektedir (Balcı ve Kardaş, 2020). Çünkü salgının yarattığı krizi çözme konusunda, yaşadığı belirgin beceriksizlik ve ne yapacağını bilemeyen panik hâli, ABD'nin dünya liderliği hususundaki meşruiyetini ciddi anlamda zayıflatmaktadır. George Floyd'un polis şiddeti sonucunda öldürülmesiyle başlayan ırkçılık tartışmalarının ve protestoların yatıştırılamaması ise zayıflama sürecini hızlandıran bir etken olmaktadır.

COVID-19 salgının uluslararası alanda yarattığı etkiye Avrupa penceresinden bakıldığında, Avrupa Birliği'nde de bir dağınıklık hâli görülmektedir. Salgınla mücadelede belirli farklılıklar görülsede Avrupa da tıpkı ABD gibi bu süreç karşısında sanki yenilgiye uğramış ve çaresizlik içerisinde bulunan bir görüntü arz etmektedir. Özellikle İtalya, İspanya, Fransa ve İngiltere gibi Avrupa'nın önde gelen ülkeleri virüs karşısında dağılmış bir görünüm arz etmektedir. Vaka ve ölüm sayılarının hızlı bir şekilde artıyor olması ve buna karşı alınan önlemlerin yetersizliği, Avrupa Birliği bağlamında Avrupa siyaset alanını adeta sarsıntıya uğratmaktadır. Ülke liderlerinin

birbirlerini suçlamaları ve AB'ye karşı sert açıklamalar yapmaları, Avrupa siyaset alanının COVID-19 sonrasında ciddi değişimlere uğrayacağını işaret etmektedir. Avrupa'nın virüs karşısındaki çaresizliği, en temel insan hakkı olan yaşama hakkı konusunda ayrımcı bir tutum izlemelerine de neden olmaktadır. Özellikle yaşlı hastaların solunum cihazları çıkarılarak genç hastalara takılması bu ayrıştırıcı tutumun en somut örneğidir. Bu yaklaşım yaşlıların olağanüstü hâllerde gözden çıkarılabileceği düşüncesini yaygınlaştırarak bir değer olmaktan öte istatistik hâline dönüşmelerine yol açmaktadır. AB'nin vizesiz dolaşım hakkını ortadan kaldıran, adeta egemenlik dönemine dönüşü çağrıştıran sınır kapatmaları, Birliğin temellerini kökünden sarsıcı niteliktedir. Ayrıca Avrupa'nın virüsün kaynak ve bulaştırıcı ülkesi olan Çin'in yerini alarak, kaynak coğrafya hâline gelmesi ya da bulaştırıcı pozisyonuna düşmesi, Avrupa dışı ülkelerin AB'ye olan yaklaşımını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu bağlamda Avrupa dışı ülkeler, kendilerini Avrupa'dan koruma adına Avrupa'yla ilişkilerini hızlı bir şekilde sonlandırmaktadır. Bütün bu gelişmeler AB'nin dağılmasına yol açar mı? Bu soruya evet diyebilmek için Avrupalı kimliğinin bileşenlerinde ciddi bir dağılma yaşanması gerekir. Süreç içerisinde kimliğin bileşenleri ve değerleri önemli ölçüde örselenmiş olsa da henüz bir dağılma atmosferi bulunmamaktadır. Şayet salgın sonrasında Avrupa siyaset alanında kimlik siyaseti yerine tekno siyaset/tekno otorite egemen olmaya başlarsa birliğin dağılma ihtimalinden söz edilebilir. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika, 'Batı nosyonunun' bütünleyici coğrafyaları olarak COVID-19 virüsünün yol açtığı ve Dünya Sağlık Örgütü'nün de pandemi olarak ilan ettiği bu süreçten birçok açıdan yenilgiyle çikacağa benziyor.

Salgın süreci küresel düzeyde büyük bir kırılma yaratır mı? Yaratacaksa bu durum, dünya üzerinde oluşturacağı dalgalanmayla "Batının ölümü"nü getirir mi? gibi sorulara cevap vermek için biraz daha beklemek gerekecek. Ancak dünya ve özellikle de Batı için bazı şeylerin eskisi gibi olmayacağı da bir gerçek. Salgın sürecinde siyasal alana dair bir başka durum daha kendini gösterdi. Özellikle "demokratik otorite" kullanma eğiliminde olan Batılı demokrasiler salgınla mücadelede başarısız olurken, Çin, Hong Kong, Singapur ve Tayvan gibi "tekno-otoriteye" dayalı Asya ülkeleri, süreçle mücadele etme ve kontrol altına alma konularında daha başarılı bir tabloya imza attılar. Chul Han (2020) bu durumu şöyle değerlendiriyor: "Asya'da salgınlarla mücadele edenlerin yalnızca virologlar ya da epidemiyologlar değil, daha da etkili olarak bilişimciler ve makroveri uzmanları olduğu söylenebilir. Bunun nedeni ise Asya'da dijital gözetime karşı eleştirel bilinç neredeyse mevcut değildir." Bu tespitin salgın süreci açısından bir karşılığı olabilir, ancak bu bağlamdaki gelişmelerin tamamı yeni normaller olamayacak ve özellikle de bazı içe kapanmalar yaşansa da açık toplumdaki vazgeçilmeyecektir. Belki de bu sürecin taraflar açısından kazananı olmayacak ve Çin'e olan bağımlılığı azaltmanın yanında ihtiyaçlar dünyasındaki boşluğu üretim ve ucuz işgücü gibi kapasiteleriyle dolduracak yeni aktörler ortaya çıkacaktır. Örneğin "esnek üretim kapasitesi ve büyük piyasalara yakınlığı ile Türkiye çevre ülkelerin üretim üssü olmaya

her zamankinden daha fazla aday konumundadır. Ucuz ve insan sermayesi yüksek iş gücü Türkiye’yi daha küçük ölçekteki üretimler için en cazip ülkelerden birisi hâline getiriyor. Çin’in büyük ölçekli üretimi yerine daha küçük ölçekli ama daha kaliteli ve güvenilir üretim ve dağıtım kanalları bu dönemde daha öne çıkacaktır.” (TÜBA Raporu, 2020, s. 81–82) görüşü de bu tartışmalarda gündeme gelmektedir.

Küresel düzeyde yayılan COVID-19 salgını, küresel rekabet aktörleri arasındaki güç dengelerini sarsarak değiştireceğe benziyor. Salgının dünya üzerindeki etkileriyle ilgili erken değerlendirmelerde, özellikle Çin ile ABD arasındaki rekabet bağlamında küreselleşmenin zayıflayacağı iddiasının öne çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda küresel kapitalizmin alacağı hasara bağlı olarak küreselleşme sürecinin zayıflayacağı ileri sürülmektedir. Sınırların kapatılması, iç gruplarda yoğunlaşma, iç mekanizmaları güçlendirme eğilimi, üretim emtialarındaki ihtiyaç hiyerarşisiyle ilgili algıların değişmesi, ülkelerin kendi varlığı için diğer ülkelere etik dışı muamelelerde bulunması gibi gelişmeler küreselleşme sürecini zayıflatacaktır. Ancak Küreselleşmenin teknolojik zemini ve dünyayı küresel iktisadi şebekelerle birbirine bağımlı ve muhtaç kılan özelliği, onu farklılaştırarak da olsa bir süre daha ayakta tutacaktır. Ayrıca COVID-19 salgınının ve benzeri afetlerin üstesinden gelinebilmesi için küresel düzeyde iş birliğine duyulan ihtiyaç, küreselleşmeyi başkalaştırarak da olsa tahkim edecektir. Dolayısıyla küreselleşme söylemi, kaçınılmazlıkları üzerinden kendini yeniden kurmanın imkânını arayacaktır. Ayrıca küresel ekonomik düzenin ters yüz olmasının maliyeti çok yüksek olacağı için küresel aktörler bu duruma bütün güçleriyle direneceklerdir. Tek tek ülkeler açısından siyasal alana etkisi değerlendirildiğinde, belki büyük ölçekli siyasal değişimler yaşanmayabilir ancak birçok siyasal aktör siyasal alandan çekilmek zorunda kalabilir. Buna karşın salgınla mücadele sürecinde doğru tavrı sergileyen, bütünleştirici ve dayanışmacı tavrı ön plana çıkaran ve paylaşım konusunda daha fedakâr ve müşfik davranan siyasal aktörler yeni dönemde daha etkin roller oynayabilirler. Salgın sonrası süreçte diğer alanlarda olduğu gibi siyaset ve uluslararası ilişkiler alanında da yeni normallerle karşılaşılacaktır. Özellikle teknoloji-otorite ilişkisine bağlı olarak tekno-siyaset, siyasal yaşamda kendisine daha geniş bir alan açabilir. Buna bağlı olarak da yeni normal kapsamında yeni siyasal davranış biçimleri ve uluslararası ilişki tarzları gündeme gelebilir.

Ekonomik Düzen Açısından

Salgın ve afet gibi büyük ölçekli olaylar, nasıl ki siyasal alanı sarsarak değiştirebiliyorsa ekonomik alanda da büyük sarsıntılar ve değişimler yaratabilmektedir. Salgınların tarihsel hikâyeleri ekonomik alandaki değiştirme gücünü bize göstermektedir. Örneğin “veba ve çiçek mikropları 1450-1750 yılları arasında merkantilist dönemin ve Avrupa merkezli modern ulus devletlerin ortaya çıkmasında en belirleyici öğelerden oldular. 1750-1930 dönemindeki liberal anlayış temelinde piyasa mekanizması çerçevesindeki sanayi kapitalizminin şekillenmesi ve gelişmesinde diğer faktörler

yanında mikropların da yine önemli etkisi oldu. 1930-1980 döneminde devletin gittikçe artan önemini gündeme getiren Keynesyen iktisat, 1980'lerden itibaren devletin piyasadan çekilmesi ve özel sektörün daha etkin olacağı yeni klasik iktisat anlayışı hâkim genel paradigma olarak 2020'lere kadar devam etti. Açık olan bir durum var ki, Coronavirus ile birlikte devletin ekonomideki ağırlığı giderek artacak ve küreselleşme yerine daha içe kapanan milli yaklaşımlar öne çıkacaktır." (TÜBA Raporu, 2020, s. 80). Hatta pandeminin ekonomik yaşamda yaratacağı etkiler, pandemi sonrasında kırılğan ekonomilere sahip devletlerin eksen değiştirip değiştirmemesinde belirleyici olacaktır. "Bu noktada bariz bir şekilde ABD-Çin rekabeti karşımıza çıkacaktır. Bununla birlikte küresel tedarik zincirindeki önemini artıran devletlerin pandemi sonrasındaki dönemde küresel ölçekte etkinliğini de gitgide hızlanarak artıracığını iddia etmek mümkündür." (Ulutaş, 2020, s. 13).

COVID-19 salgınının belki de en somut etkileri sosyoekonomik statü farklılaşmalarına bağlı olarak ekonomik alanda kendini göstermekte ve göstermeye de devam etmektedir. Bu süreç, ekonomik anlamda bütün kesimleri etkilemektedir. Çünkü salgın, ekonomik açıdan bunalım ve sıkıntıyı da dünya ölçeğinde yaymaktadır. Bu yönüyle virüs aslında sağlık alanında olduğu kadar ekonomik olarak da bulaşıcı bir etki yaratmaktadır. Öyle ki salgın, alt gelir gruplarında gelirlerin kesilmesi ve işsiz kalma anlamında travma düzeyinde etki yaratırken; işveren veya üst gelir gruplarına ise üretim süreçlerinin yavaşlaması veya durması, kitlelerin tüketim biçimlerinin minimize hâle gelmesiyle birlikte kazançlarında ciddi anlamda bir daralma yaşatmaktadır. Dolayısıyla salgın, bütün kesimleri doğrudan veya dolaylı olarak olumsuz anlamda etkilemektedir. Diğer bir ifadeyle süreç; bireyleri, grupları, sektörleri, ülke ekonomilerini ve küresel ekonomik düzeni sarsıcı etkilerle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu bağlamda salgın, küresel ekonomik paradigmaları ciddi anlamda etkileyeceği ve önemli değişimler yaratacağına benziyor.

Ekonomilerde yaşanması en muhtemel sonuç olan resesyon, beraberinde ekonomik krizleri tetikleyerek ülkeleri farklı alanlarda yaşanacak istikrarsızlıklarla baş başa bırakabilir. Bu durum, toplumları bir süre iç meselelerle uğraştıracak ve içe kapanmaya eğilimli hâle getirecektir. Salgının yol açtığı panik daha önceki benzer durumlarla karşılaştırıldığında oldukça yüksek ve tedirgin edici boyutlarda seyretmektedir. Adeta orantısız denilebilecek ölçekteki panik havası küresel düzeyde kendini gösterirken yaşamın bütün boyutlarını etkilediği gibi ekonomik boyutunda da yıkıcı etkiler bırakma kapasitesine sahiptir. Etkisinin ne kadar süreceğine dair ön kestirimde bulunmanın zorluğu dikkate alınacak olursa yeni bir dönem bizi bekliyor diyebiliriz. Çünkü modern zamanların en önemli özelliklerinden biri geleceğe dair güçlü öngörülerin yapılabilir olmasıdır. Dünya bir bütün olarak son yüzyılda çok sayıda ekonomik krizle karşı karşıya kaldı. Ancak COVID-19 ile gelen ekonomik kriz, diğerlerinden daha geniş çerçeveli bir etki bırakacağına benziyor. Sektörler, ürünler ve hatta bireyler ve ülkeler açısından daha geniş bir yelpaze üzerinde etkili olmaya devam ediyor. Öyle ki ekonomide yaşanan

panik ataklar, ekonomi çarklarını adeta durduruyor ve hatta durumu kurtarmaya yönelik çabalar ise ekonomik yapıları daha da savunmasız hâle getiriyor. Belki de virüs, önceki süreçte siyasal zemini de bulunan ticaret savaşlarının yarattığı gerilimlerle stresi yükselen küresel ekonominin bunalıma düşmesindeki son damladır. Sürecin henüz erken evresinde olunmasına rağmen bu hususta oldukça iddialı değerlendirmeler yapıldığını da görüyoruz. Örneğin Slovaj Žižek (2020), COVID-19’la ilgili kaleme aldığı kısa yazısında ve kitabında Marksist perspektiften bakarak “virüsün kapitalizme ölümcül bir darbe indirdiğini ve gizli kalmış bir komünizmi uyandırdığını” iddia ediyor. Hatta “virüsün Çin rejimini yıkabileceğine ve kapitalizmi sonlandırabileceğine” inanıyor. Koreli düşünür Byung Chul Han (2020) ise Žižek’in yanıldığını ileri sürerek, bunların hiçbirinin gerçekleşmeyeceğini hatta “Çin’in artık dijital polis devletini pandemiye karşı başarılı bir model olarak satabileceğini iddia ediyor.

Küresel ekonomik düzende iddia edildiği gibi ekonomik sistem açısından büyük ölçekli ve devrimsel nitelikli değişikliklerin olup olmayacağını zaman gösterecek, ancak ekonomide yaşanan ve yaşanması muhtemel kötü gelişmelerin toplumsal yaşamda önemli sorunlara yol açacağı kesin gibi görünüyor. Şimdiden bunun ipuçları kendini gösteriyor. Salgının yol açtığı ekonomik durgunluğa bağlı olarak işini, parasını, mal varlığını ve gelir imkânlarını kaybedenler hem devleti hem de toplumu zorlayacak gruplar olarak belirebilirler. Bu grupların yeni süreçte durumu daha iyi olanlara karşı iyi hisler beslemeyeceği, düşmanlık duygusuyla hareket edeceği kesin. Bu insanlar, salgın sürecinin kendileri açısından güvensiz olduğunu düşünerek ve sahipsizlik duygusuyla içe kapanma ya da saldırgan tutumlar içerisine girebilirler. Birçok alanda bunalımın, kaosun ve sapmaların kaynağı hâline gelebilirler. Bu noktada toplumun dayanışma, yardımlaşma, empati ve diğerkâmlık duyguları ile devletin destekleyici ve rehabilite edici rolü çok daha önemli hele gelecektir. Toplum ve devlet, bu gruplara karşı sözü edilen rollerini yerine getiremezse ekonomi temelli çok sayıda toplumsal sapma ve sorunla karşı karşıya kalabilir.

Salgının ekonomi alanında yaratacağı etkilerden biri de, yaşam tarzlarını etkileme gücüne sahip iş yapma biçimleri ve alışkanlıklarda meydana gelecek değişikliklerdir. Pandemi şartları, bu yeni alışkanlık ve tarzların mümkün olması için gerekli olan teknolojik altyapının geliştirilme sürecini hızlandırmaktadır. Kaldı ki, “salgının değiştirdiği sosyal alışkanlıklarımız ister istemez iş hayatını da yakından etkileyecektir. Salgın bize gösterdi ki, birçok beyaz yakalı iş aslında mekândan bağımsız olarak sürdürülebilirken, mavi yakalı iş grubuna ait insanlar işlerinin doğasından dolayı hem sağlık hem ekonomi açısından çok büyük risk grubundalar... Evden çalışmanın artmasıyla, şehir merkezleri üzerindeki nüfus ve trafik baskısının da azalacağını öngörebiliriz. Bu durum büyük metropollerin ekonomideki ağırlığını azaltırken taşranın öne çıkmasına da sebep olacaktır.” (Zarifoğlu, 2020, s. 109). Pandemi ayrıca üretim süreçlerini de etkileyerek bazı sektörlerin devre dışı kalmasına, tarım ve gıda gibi bazı

sektörlerin öneminin artmasına ve yeni sektörlerin de ortaya çıkmasına yol açacaktır. Evde iş yapma oranının ve biçimlerinin artması, alışverişlerin online alışveriş yoluyla evden yapılmaya başlanması gibi dijital temelli gelişmeler ile öne çıkan ve yeni kendini gösteren üretim sektörleri, toplumsal yaşamdaki etkileşim ortamlarını ve görünme biçimlerini ciddi anlamda farklılaştıracaktır. Hatta bu konuda “COVID 19 pandemisinin çalışma hayatında dijitalleşmeyi daha önce hiç olmadığı kadar hızlandırdığı ve bazı ülkelerde işlerin üçte birinden fazlasının evde yapılabilir hâle geldiğini” (Dingel ve Neiman, 2020) iddia eden değerlendirmeler de yapılmaktadır.

Yeni ortamlarda yeni rol sahipleri, yeni sektörlerde yeni meslek sahipleri ortaya çıkacak ve bunlar kendi sosyalleşme süreçlerini inşa edeceklerdir. Toplumsal yaşamı yavaşlatan bir gelişme olarak pandemi, tüketme alışkanlıklarında da ciddi değişimler yaratmaktadır. Neoliberal ekonomi politikalarının merkezinde yer alan “tüketim çılgınlığı”nda da bir dinlenme, bir mola verilmesi muhtemel bir gelişme olacaktır. Ancak neo-kapitalizmin en etkili motivasyon kaynağı olan tüketim ideolojisinin, ihtiyaçların sınırsız ve karşılanamaz olduğu yönünde oluşturduğu psikolojik iklimin ne kadar aşılabileceği belirsizdir (Karakas, 2017). Dolayısıyla tüketim alışkanlıklarındaki yeni durumun, yeni bir tüketim etiği yaratıp yaratmayacağını ya da ihtiyaç tüketim ilişkisinde ihtiyaç eğilimli bir tüketme davranışı geliştirip geliştirmeyeceğini gelecekte yaşanacaklar gösterecektir. Ayrıca gelecekte ekonomi alanında eski normale dönülebilecek mi? Dönülürse, dönülen şey normal mi olacak yoksa yeni normal mi? gibi sorular, pandeminin ekonomi dünyasında yol açacağı etkiler ve getirdikleri bağlamında tartışılacaktır. Ekonomi kurumları bir yandan durumu kurtarma anlamında ayakta kalma stratejileri uygularken diğer yandan da geleceğe dair kendilerini nasıl konumlandıracakları arayışındalar. Bu noktada Davis’in (2009) 2009 krizi için sorduğu soru anlam kazanıyor. Ona göre “soru şudur ki; normal nasıl bir şey olacak ve neye benzeyecek?” Krizin ne kadar süreceğini kimse söyleyemediğine göre, krizden sonra karşılaşacağımız şey geçtiğimiz yıllarda geride bıraktığımız normale benzeyen bir şey olmayacak.” Dolayısıyla yaşamın ekonomik boyutunda da birçok şey eskisi gibi işleyemeyecek ve önemli değişimlerle birlikte yeni normaller belirecektir. Beliren yeni normaller ise ekonomik yaşamı radikal bir şekilde değiştirip dönüştürecek nitelikte olmayacaktır. Çünkü mevcut ekonomik düzenin, radikal değişimlere karşı hâlâ güçlü direnç odakları bulunmaktadır.

Eğitim Sistemi Açısından

COVID-19 salgınının hazırlıksız yakaladığı ve ne yapılacağı konusunda adeta şaşkına çevirdiği alanlardan biri de kuşkusuz eğitim öğretim alanıdır. Ülkelerde karantina günleri başlayınca ilk ara verilen kitlesel faaliyet alanı örgün eğitim oldu. Eğitim öğretim kurumları tatil edildi. Eğitim alanında, dünyada 1,57 milyardan fazla öğrencinin eğitim süreci kesintiye uğradı. Sürecin uzamasına bağlı olarak da nasıl

devam ettirileceği hususunda tartışmalar yapılmaya başlandı. Dar alanlarda da olsa kısmi tecrübesi bulunan birçok ülke uzaktan öğretimi, eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmenin bir yolu olarak tercih etti. Bazı ülkeler bu konuda çekimser kalma ya da kısmi uygulamalarla yetinmeyi tercih ederken, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu bir kısım ülkeler ise hızlı bir şekilde uzaktan öğretim alt yapılarını harekete geçirerek eğitim öğretim faaliyetlerini bütün düzeylerde gerçekleştirme yoluna gittiler. Pandemi süreci, uzaktan öğretim sistemlerinin devreye sokulmasına yol açarken bir yandan da eğitim sisteminin geleceğine, dönüşümüne ve yöntemine dair yeni olasılıkların tartışılmasını da beraberinde getirdi.

COVID-19'la gelen pandemi, eğitimi felsefesinden yöntemine ve uygulanan tekniklere kadar bütün boyutlarıyla yeniden düşünmemize, belki de yeniden şekillendirmemize yol açarak politika yapımcıları ve uygulayıcıları bu yönde zorlayacaktır. Teknolojik gelişmeler ve yeni kuşakların nitelikleri uzunca bir süredir eğitimde geleneksel anlayışın sorgulanmasına ve yeni arayışlara kapı aralamıştı. COVID-19'la birlikte bu süreç hız kazanacak gibi. Bilişim ve iletişim teknolojilerindeki baş döndürücü hızlı gelişmeler, bilgiye ulaşmada ve bilgi ihtiyacını karşılamada zaman ve mekân zorluklarını ortadan kaldırarak eğitim süreçlerine yeni unsurlar kazandırmıştı. Özellikle farklı uygulamaların görsel ve etkin biçimde kullanılması, eğitimin uzaktan da yapılabileceği düşüncesini yaygınlaştırırken, teknik anlamda uzaktan eğitim altyapılarının gelişmesini hızlandırmıştı. Bütün bu gelişmeler, COVID-19 öncesinde hemen hemen bütün sektörlerde kendini gösteren yenilikler olarak birçok alanda yaşanan değişimlerin kaynağı hâline gelmişti. Dolayısıyla bu gelişmeler, diğer sektörlerde olduğu gibi eğitim sektörünü de ciddi anlamda etkilemekteydi. Salgının bütün dünyayı kasıp kavurduğu bu dönemde eğitimle ilgili dijital altyapı imkânlarının önemi kavrandı ve eğitim öğretim faaliyetlerinin online olarak yapılabilirliği hızlı bir şekilde gündeme geldi. Kısa zaman içerisinde eğitimde dijitalleşme süreci inşa edilmeye başlandı.

Sosyolojik anlamda değişimin en yavaş gerçekleştiği alanlar toplumsal kurumlardır. Toplumsal bir kurum olan eğitim alanında da değişim süreci oldukça güç ve yavaş seyrediyor. Ancak salgınla birlikte daha önce belki de hiç öngörülmemiş şekilde örgün eğitimin adeta bir şok dalgasıyla kesilmesi, eğitim kurumunu beklenilmeyen ölçüde hızlı bir değişim sürecine soktu. Söz konusu değişimlerin kalıcı olup olmayacağını zaman ve şartlar gösterecek. “Salgın sonrasında eğitim alanında ne gibi değişimler yaşanacak? Alanın yeni normalleri neler olacak ve eğitim alanı yeni normallerden nasıl etkilenecek?” gibi sorular, bu yazının konusu açısından üzerinde durulması hususlara işaret etmektedir. COVID-19 sonrasında hem bireylerin beklentileri, hem de bireylerden beklenenler büyük ihtimalle değişecektir. Y ve Z kuşaklarının karmasını ifade eden, yeni özelliklere ve becerilere sahip yeni bir “Covid kuşağı”nın ortaya çıkması muhtemel gelişmelerden biri olacaktır. Y ve Z kuşaklarının baskın özelliği olan “ben merkezilik”, biraz da yaşanan zorun etkisiyle törpülenerek farklı bir yapıya

dönüşecektir. Özellikle Z kuşağının baskın özelliği olan teknolojik donanım ise değerini sürdürecektir. Eğitim alanında da Covid kuşağının özelliklerine göre yeni yapılanmalar muhtemel gelişmeler arasında olacaktır. Çünkü pandemi sürecinde eğitimin bir kurum olarak, okulun ise eğitim aracı olarak yeniden düşünülmesi gerektiği yönünde yoğun bir tartışma yapıldığı görülmektedir. Bu gelişmeler gösteriyor ki eğitim kurumunun, kendisini yeniden konumlandırma çabası kaçınılmaz olacaktır. Belki de eğitim ve okulun mevcut sorunlarının çözümü için bu süreç; yeniden kurma ve tasarlamada önemli fırsatlar sunacaktır. Kovid kuşağı için gerekli olduğunu ifade ettiğimiz “beceri temelli” yeni bir eğitim anlayışı tartışılacak temel konulardan olacaktır. Yeni şartlarda beceri temelli yeni bir eğitim anlayışı tasarlayabilmek için yeni teknolojiler merkezi bir rol üstlenecektir. Teknoloji, birçok alanda olduğundan daha etkin bir şekilde eğitim alanında belirleyici olacak ve çıkış yolu olarak görülecektir.

Karantina dönemi, teknolojik gelişmelerin insan hayatına entegrasyonunu hızlandıran bir süreç olarak şekillendi. Eğitim alanında hayata geçirilen uzaktan öğretim, teknoloji temelli gerçekleştirilen en yaygın deneme oldu. Aslında bu durum planlı olarak değil, yaşanan zorluğu aşma adına bir tedbir olarak hayata geçirildi. Peki, uygulamalar değerlendirildiğinde uzaktan öğretim örgün öğretimin yerini alabildi mi? Ya da pandemi sonrasında örgün öğretimden vazgeçilebilir mi? Tecrübeler, uzaktan öğretimin örgün öğretimin yerini alamadığını ve eksik kalan hususların olduğunu gösterdi. Ancak eğitim öğretim faaliyetlerinin önemli bir kısmının uzaktan öğretimle yürütülebileceği kanaatlerinin oluşmasına da imkân tanıdı. Görünen o ki, eğitim aktörleri yüz yüze eğitimin avantajlarından uzun süre daha vazgeçemeyecekler, ancak uzaktan öğretimin imkân ve kolaylıklarından da faydalanmanın yollarını arayacaklar. Değişimi oldukça yavaş ve zor olmasına rağmen eğitim kurumunda; salgının yarattığı sıkıntılı durumlar ortadan kalktığında yeni bir denge oluşacak ve uzaktan öğretim, eğitim kurumunun bileşenlerinden biri hâline gelecektir. Bu bağlamda eğitim kurumunda yaşanacak değişimler daha çok eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütülmesi süreçleriyle ilgili olacaktır. Özellikle Eğitim öğretim içeriklerinde, programlarında ve felsefesinde radikal değişikliklerin yaşanması kısa vadede beklenen bir durum olmayacaktır. Dolayısıyla COVID-19 sonrasında eğitim öğretim alanında da mevcut düzen içerisinde hem davranışsal hem de kurumsal düzeyde yeni normallerle karşılaşacağız. Sınıfların düzeninden yapısına, öğretmen öğrenci ilişkisinden ders saatlerinin ayarlanmasına, ölçme değerlendirme yönteminden danışmanlık tarzlarına kadar birçok eğitim pratiği alanında yeni normaller kendini gösterecektir.

Sonuç

Bu çalışmada, gözlemsel bilgiler ve ilgili literatür taranarak elde edilen birikime dayalı olarak COVID-19 salgınının çok boyutlu sosyolojisi, yeni normal meselesiyle de ilişkilendirilerek tartışılmaya çalışıldı. Diğer bir ifadeyle bireysel ve toplumsal

yaşamın şekillenmesinde belirleyici olan sağlık ve hastalık sistemleri, yaşamın sosyolojik, Psikososyolojik, siyasal ve uluslararası alan, ekonomik düzen ve eğitim sistemleri gibi kesitleri üzerinde ilişkiyel sosyolojik bakış açısıyla erken değerlendirmeler yapıldı. Söz konusu kesitlerde yaşanan gelişmelerin birey ve toplum yaşamına etkileri, “yeni normal” kavramsallaştırmasıyla da ilişkilendirilerek yorumlanmaya çalışıldı. Çalışmadaki değerlendirmeler ve tartışmalar neticesinde yapılan tespitler, ileri sürülen öngörülerin ve iddiaların kuşkusuz alandan elde edilecek verilerle test edilmesi, konuyu anlama ve isabetli yorumlamalar yapma açısından güçlendirecektir. Çalışmanın başlığında yer alan “Covid-19 salgınının çok boyutlu sosyolojisi” ifadesi belirli bir iddiayı ve geniş bir çerçeveyi ifade etmektedir. Kuşkusuz, yer vermediğimiz ancak bu çerçevenin içerisinde yer alabilecek başlıklar ve konular da olabilir. Covid-19 bağlamında erken üretilmiş ve çalışmada yer verilmemiş sosyolojik çalışmalar da bulunmaktadır. Bu nitelikteki çalışmaların uzun süre devam edeceği ve bilimsel üretimin gerçekleşeceği de öngörülebilir bir tespittir.

Bu noktada ana metinde yer vermediğimiz ve süreç içerisinde yapılmış bazı sosyolojik çalışmaların değerlendirmesini yapmak faydalı olacaktır. Kasapoğlu ve Akbal (2020) Türkiye örneğinde COVID-19’un neden olduğu belirsizliklerin ilişkiyel sosyolojik analizini yaptıkları çalışmalarında; yeni bir virüs olan COVID-19’la bağlantılı Türkiye ve dünyadaki deneyimlerle ilgili Türk medyasındaki haberlerin (raporların) sosyolojik temelini incelemişlerdir. Bu ilişkiyel sosyolojik analizlerinin teorik temelini ise; sosyal ilişki ve değerlerde “belirsizlikler”, “dönüm noktası” ve “eşikte olma” kavramları üzerinden Harrison White sınıflandırmasına dayandırmışlardır. Çalışmanın teorik çerçevesinin pandemi süreci açısından oldukça önemli kavramsallaştırmalara dayandırılmasına karşın, Türk medyasındaki haber metinlerinin analizi için belirlenen örneklemin (www.sozcu.com.tr), zaman zaman ideolojik tavırları ve tamamen muhalif duruşlarıyla eleştirilen bir internet gazetesiyle sınırlandırılması, bu çalışmadaki değerlendirme ve yorumların kısıtlı kalmasına yol açmıştır. Makalenin son cümlesinin “Türkiye’nin 1 Nisan itibarıyla 322 ölümü var. Ancak, Türkiye’nin daha karanlık günlerinin olabileceğini unutmamalıyız.” şeklinde kurulması, çalışmanın, 5 Temmuz 2020 itibarıyla gelinen noktayı öngörmeye ve dünyadaki gelişmelerle de karşılaştırarak değerlendirmede çok sınırlı olduğunu göstermektedir. Pulido ve arkadaşları, (2020) “COVID-19 Infodemic: More Retweets for Science-Based Information on Coronavirus than for False Information” isimli ortak çalışmalarında; Dünya Sağlık Örgütü’nün salgınla ilgili doğru bilgilerin yanında yanlış bilginin de dolaşıma sokulduğu durumu ifade etmek için kullandığı infomedik (yanlış bilginin yayılımı) çerçeveli tweetlerin analizini yapmaya çalışmışlardır. Çalışmalarında, yanlış ve doğru bilgilerin sosyal medyada nasıl paylaşıldığını analiz etmek için iki gün boyunca Twitter’da COVID-19 salgını etrafında dolaşan tweetler takip edilmiş ve bu amaçla 1000 tweet analiz edilmiştir. Sonuçlar, yanlış bilginin daha çok tweetlendiğini, ancak bilime dayalı kanıtlardan veya gerçekleri kontrol eden tweetlerden daha az retweet yapıldığını gösterirken, bilime

dayalı kanıtlar ve gerçek kontrol tweetlerinin daha fazla ilgi çektiğini göstermiştir. Pulido ve arkadaşları bu makalede 2020 COVID-19 salgınıyla ilgili olarak Twitter’da yanlış bilgi dolaşımına yeni bir ışık tutmayı amaçlayarak; iletişimsel içerik analizi tekniğiyle yanlış bilgilerin ve kanıta dayalı bilgilerin nasıl dolaştığı hakkında yeni bilgiler ortaya koymayı amaçlamışlardır. Makalede yapılan analizler, COVID-19 salgınının halk üzerindeki etkisinin ve salgın hakkındaki bilgilerin sosyal medyaya nasıl yansıdığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Tyler J. VanderWeele (2020) ise çalışmasında COVID-19 pandemisi sürecinde birçok dini topluluktan hizmetlerini ve toplantılarını askıya alma çağrılarına yönelik uygulamaların olumlu ve olumsuz sonuçları üzerinde yoğunlaşmıştır. Pandemi sürecinde kiliselerin, sinagogların ve camilerin kapanmasının bariz sonuçlarının olduğunu ve bu sonuçlar içerisinde bulaşının önlenmesinin yanında sosyal bağlantılılıkta kayıpların yaşandığı üzerinde durmaktadır. Bu kayıpların telafisinin tanrı ve komşu sevgisiyle kısmen giderilebileceğini ileri sürmektedir. Pandemi ile din arasındaki ilişkiyi ele alan diğer bir çalışma da Stephen M. Modell ve Sharon L. R. Kardianın (2020) “Religion as a Health Promoter During the 2019/2020 COVID Outbreak: View from Detroit” isimli makalesidir. Çalışmada, Detroit örneği bağlamında COVID-19 salgını sırasında bir sağlık geliştiricisi olarak din konusu tartışılmıştır. Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre Detroit gibi bir kent merkezinde, gündelik yaşamda vatandaşların ve kilise organizasyonlarının cömertliğinin önemli rol oynadığı tespit edilmektedir. Terrence D. Hill ve arkadaşlarının (2020) “The Blood of Christ Compels Them: State Religiosity and State Population Mobility During the Coronavirus (COVID-19) Pandemic” isimli makalesinin konusu ise, COVID-19 salgını sırasında devlet dindarlığı ve nüfus hareketliliği arasındaki ilişki üzerinedir. Çalışmada üzerinde durulan temel bulgu ise pandeminin ilk haftalarında dindarlığın yüksek olduğu devletlerde insanların daha fazla seyahat etme eğilimi gösterdikleri ve hareket modellerini değiştirmeye karşı daha dirençli oldukları hususudur.

COVID-19 pandemisini farklı boyutlarıyla ele alan araştırma, makale ve kitap düzeyinde çalışmaların hem dünyada hem de Türkiye’de hızlı bir şekilde üretildiğine tanık olunmaktadır. Önümüzdeki bir yıl içerisinde belki de doğru ve tutarlı bilgiye ulaşmayı ve belirli bir ayıklamayı gerektirecek düzeyde ciddi bir literatür oluşacağını ön işaretleri bulunmaktadır. Erken denilebilecek çalışmalarda da derinleşme, konuyu yüzeysel değerlendirme ya da pandemi sürecinin önemli değişkenlerinin bir kısmını göz ardı etme gibi sorunlu ve kısıtlı durumlar kendini göstermektedir. Kuşkusuz bu çalışmaya yönelik de farklı eleştiriler getirilebilir. Bu değerlendirmeler ve metnin bütünlüğü dikkate alınarak konu sonuçlandırılmaya çalışılacaktır.

COVID-19’la birlikte küresel düzeyde yaşananlar ve yaşanması muhtemel gelişmeler gösteriyor ki, bütün dünya bir bunalım döneminden geçiyor. Bunalım dönemlerinin

yarattığı krizler, hep yeni dalgalanmaları beraberinde getirmiştir. Bu dönemde de bir dalgalanma yaşanmaya başlandı ve devam ediyor. Dolayısıyla dünya ölçeğinde yaşanan diğer dalgalanmalarda da görüldüğü gibi yaşadığımız süreçle birlikte bir takım toplumsal altüst oluşlar gerçekleşecek ve belirli bir sürede yeni bir düzen kurularak yeni bir toplumsal denge bulunacaktır. Kurulacak düzen ve bulunacak toplumsal dengeyi ise pandemi sürecinde toplumsal hayatın farklı boyutlarında yaşanan ve yaşanacak gelişme ve değişimler belirleyecektir. Bu kapsamda insan sağlığı ve hastalık sistemleri, ekonomik yapılar, siyasi yapılar, bireysel ve toplumsal yaşama biçimleri, kültürel yaşam, uluslararası ilişkiler, eğitim yapıları ve aile yapıları gibi alanlardaki yeni durumlar sürecin şekillenmesini sağlayacaktır. Bu alanların şekillenmesinde ise geçiş sürecinin işlevsel formülü olarak “yeni normal” söylemi devrede olacaktır. Yeni normalin nasıl olacağı hususu, bazı soru işaretlerini ve bilinmezlikleri içermektedir. Çünkü yeni normale karşı, pandemi devam ettiği için kısmen korku, ama içsel olarak da kaçınılmaz olduğu yönünde kanaatler bulunmaktadır. Özellikle korku yoluyla tek tek insanlar ve genel olarak toplumlar, kamuoyunda temayüz eden “sağlık diline ve siyasetine” kendini teslim etmek zorunluluğuyla karşı karşıya bırakılmaktadır. Böylece insanlık abartılı bir biçimde bir korku tünelinin içerisine sokulduğu için “yeni normal”, korkudan kurtulmanın bir yolu ve zorlukla mücadele etmenin bir stratejisi olarak görülebilmektedir. Birçok alanda yeni normale olumlu anlamlarla meşruiyet kazandırılma arayışları gözden kaçmamaktadır. Yeni normal, önceki tecrübelerden de görüldüğü gibi yeni davranışlar, yeni alışkanlıklar, yeni korkular, yeni imkânlar, yeni endüstriler, yeni pazarlar vs. anlamları taşıdığı için deniliyor ki, “COVID sonrasında dünya artık eski dünya olmayacaktır.” Bu söylem, kısmen yaşanan olgunun gerçekliğinden kaynaklanırken, kısmen de manipülasyonlarla inşa edilmektedir. Diğer bir ifadeyle pandeminin yarattığı etkilerin gerçekliği, önemli bir değişim süreci yaratma potansiyeli taşımakla birlikte abartıya dayalı bir gelecek tasavvuruna bağlı yorumlarla, birbirinden farklı amaçları bulunan çok sayıda aktörün sürece müdahil olma ve yönlendirme arzusunu da ifade etmektedir. Salgının ne zaman sona ereceği hususu çeşitli tahminler üzerinden tartışma konusu yapılırken, etkilerinin salgın sonrasında da devam edeceği üzerinde ittifak edilmektedir. Bu bağlamda bir yandan salgının yol açtığı sağlık sorunlarının ortadan kaldırılmasına gayret edildiği diğer yandan da Türkiye’de ve dünya ölçeğinde bireysel ve toplumsal yaşam üzerindeki yıkıcı etkilerinin kontrol edilmesine ilişkin çabaların verildiği görülmektedir. Bu pratiklerden dolayı salgının ciddi bir gerçeklik boyutu bulunmaktadır. Dolayısıyla bu durum, yaşananlardan hareketle bazı tespitlerde bulunma imkânı sunmaktadır. Mesela salgının son yıllarda dünya ölçeğinde insanlığın bir bütün olarak yüzleştiği en önemli krizlerden biri olduğu gerçeği bunlardan en önemlisidir. Buna bağlı olarak belki de insanlık ilk defa ortak bir düşmana karşı bazı önemli sapmalar olsa da ortak mücadele etrafında kenetlenmiş gözüküyor. Krizin hem yaygınlığı hem de etkilerinin derinliği açısından yeni anlayışlar ve davranış kalıplarının ortaya çıkması muhtemeldir. Bu yeniliklerin nasıl, hangi yönde

ve ne şiddette gerçekleşeceğini yaşayarak göreceğiz. İnsanlığın vicdanı açısından baktığımızda ise beklentinin, bütün bir toplumsal yaşamın en az hasarla bu krizi atlatması ve etkili baş etme stratejilerinin geliştirilmesi olduğunu ifade edebiliriz.

Salgının yarattığı kriz sonrasında ‘yeni normal’ ile yüzleşeceğiz ve bunun yaratacağı farklılıklar da olacak. Ancak bu yeni durum farklı amaçlarla yapılan öngörülerde olduğu gibi devasa boyutlarda olmayacaktır. İyi ve beklentileri karşılayacak bir tablo çizmek isterdim, fakat gelecek, daha çok toplumun nasıl kontrol edilebileceği üzerine kurgulanıyor. Yaşadığımız dönemde hâkim olan felsefenin zaman ve hafıza perspektifi, parçalanmış ve kısa erimli olduğu için salgın geçtikten sonra insanlığın beklentilerinin, sorgulamalarının ve ders çıkarma biçimlerinin nasıl olacağı, geleceğin iyileşeceği ve değerler üzerine yeniden inşa edilip edilemeyeceği hususlarında güçlü bir fütüristik değerlendirme yapma imkânımız henüz yok diye düşünüyorum. Mutlak bir değişim yaşanacak ancak bu durum bir sıfır noktası olmayacaktır. Diğer bir ifadeyle sıfırdan başlamak mümkün olmayacak, viral bir devrim gerçekleşmeyecektir. Çünkü salgının kaynağı olan virüs, toplumları belirli bir süre korku tüneline sokarak birlikte davranma görüntüsü yaratabilir, ancak güçlü bir kolektif duygu yaratarak büyük bir hareket oluşturma gücüne sahip değildir. Özellikle de kısa erimli değişkenlerin çok sayıda olduğu bir dönemde geleceği, düz çizgisel bir süreçte yorumlamak imkânsızdır.

Peki, salgının etkilerine bağlı olarak yaşanacak değişimden beklentiler olmayacak mı? Böyle bir sürecin sonunda tabii ki beklentilerin olması doğaldır. Bunlar büyük oranda temennilerle sentezlenmiş beklentiler olacaktır. Mesela insanın kendine ve doğaya yönelik yıkıcı hareketliliğinin yavaşlaması, vahşi küresel kapitalizmin yol açtığı eşitsizliklerin nötrale olması, gıda güvenliği ve sağlık hizmetleri hususunda güvenilir ve yeterli sistemlerin kurulması, kamu sağlığı hususunda güçlü politikaların geliştirilmesi, bireysel ve toplumsal yaşamdaki önemli sapmaları rehabilite edebilecek insaniliğe dönüşü ifade eden değerlerin hatırlanması gibi hususların gerçekleşmesi önemli beklentiler arasındadır. Beklentilerin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusundaki tartışmalar, birçok spekülasyonu ve farklı değer yargılarını içereceğinden bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/References

- Balcı A. ve Kardaş T. (2020, March 23). *Bir küresel siyaset krizi olarak Covid-19 salgını*. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/bir-kuresel-siyaset-krizi-olarak-kovid-19-salgini/1775839> adresinden edinilmiştir.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. Sage Publications.
- Calnan, M., & Johnson, B. (1985). Health, health risks and inequalities: An exploratory study of women's perceptions. *Sociology of Health and Illness*, 7(1), 55–75. <https://dx.doi.org/10.1111/1467-9566.ep10831360>
- Coburn, D. (2011). Eşitsizlik ve sağlık. L. Panitch ve C. Leys (Ed.), *Kapitalizmde sağlık sağlıksızlık semptomları* (s. 54–73, U. Haskan, çev.). Yordam Kitap.
- Davis, I. (2009). The new normal. *The McKinsey Quarterly*, March 2009. <https://www.mckinsey.com/~/media/McKinsey/Business%20Functions/Strategy%20and%20Corporate%20Finance/Our%20Insights/The%20new%20normal/The%20new%20normal.ashx>
- Deppe, H. U. (2011). Sağlık hizmetlerinin doğası: Metalaşmaya karşı dayanışma. L. Panitch ve C. Leys (Ed.), *Kapitalizmde sağlık sağlıksızlık semptomları* (s. 43–53, U. Haskan, çev.). Yordam Kitap.
- Dingel, J., & Neiman, B. (2020, April 7). *How many jobs can be done at home?* <https://voxeu.org/article/how-many-jobs-can-be-done-home>
- Furedi, F. (2001). *Korku kültürü: Risk almanın riskleri* (B. Yıldırım, çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2010). *Modernite ve bireysel kimlik: Geç modern çağda benlik ve toplum*. Say Yayınları.
- Han, B. C. (2015). *The burnout society* (E. Butler, Tran.). Stanford University Press.
- Han, B. C. (2020, March 29). *The viral emergenc(e)y and the world of tomorrow*. <https://pianoalacanalbedrio.wordpress.com/2020/03/29/the-viral-emergence-y-and-the-world-of-tomorrow-byun-chul-han/>
- Hill, T. D., Gonzalez, K., & Burdette, A. M. (2020). The blood of Christ compels them: State religiosity and state population mobility during the coronavirus (COVID-19) Pandemic. *Journal of Religion and Health*. Advange Online Publication. <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01058-9>
- Karakaş, M. (2017, May 19-22). *Bir zihniyet olarak tüketim kültürü ve ihtiyaçların yabancılaşması*. Paper presented at 2nd International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS), Sarajevo-Bosnia Herzegovina
- Kasapoglu, A., & Akbal, A. (Apr. 25, 2020). Relational sociological analysis of uncertainties: The case of COVID-19 in Turkey. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 7(4) 197–228.
- Mechanic, D. (1978). *Medical sociology*. The Free Press.
- Modell, S. M., & Kardia, S. L. R. (2020). Religion as a health promoter during the 2019/2020 COVID outbreak: View from Detroit. *Journal of Religion and Health*. Advange Online Publication. <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01052-1>
- Parsons, T. (2001). Sağlık ve hastalık: Sosyolojik bir eylem perspektifi (T. Kurtarıcı, çev.) [Sağlık Sosyolojisi Özel Sayısı]. *Toplumbilim*, 13, 99–107.
- Pfefferbaum, B., & North, C. S. (2020, April 13). Mental health and the covid-19 pandemic. *The New England Journal of Medicine*. Advange Online Publication. <https://doi.org/10.1056/NEKmp2008017>
- Pulido, C. M., Carballido, S. B. V., Sama, G. R., & Gómez, A. (2020). COVID-19 infodemic: More retweets for science-based information on. *International Sociology*, 35(4) 377–392.
- Seren, M. (2020). Medikal istihbaratın yükselişi. U. Ulutaş (Ed.), *COVID-19 sonrası küresel sistem: Eski sorunlar, yeni trendler içinde* (s. 86–91). SAM Yayınları.

- Sneader, K., & Singhal, S. (2020, May 12). *Beyond coronavirus: The path to the next normal*. McKinsey & Company. <https://www.mckinsey.com/industries/healthcare-systems-and-services/our-insights/beyond-coronavirus-the-path-to-the-next-normal>
- Thornhill, R., & Corey, F. (2014). *Parasite-stress theory of values and sociality*. Springer.
- Türkdoğan, O. (1991). *Kültür ve sağlık-hastalık sistemi*. MEB Yayınları.
- Turkish Academy of Sciences. (2020, April 17). *COVID-19 pandemi değerlendirme raporu*. <http://www.tuba.gov.tr/tr/yayinlar/suresiz-yayinlar/raporlar/covid-19-pandemi-degerlendirme-raporu>
- Turner, B. S. (2011). *Tıbbi güç ve toplumsal bilgi* (Ü. Tatlıcan, çev.). Sentez Yayıncılık.
- Ulutaş, U. (2020). Koronavirüs sonrası küresel trendler. U. Ulutaş (Ed.), *COVID-19 sonrası küresel sistem: Eski sorunlar, yeni trendler* içinde (s. 10–19). SAM Yayınları.
- VanderWeele, T. J. (2020). Love of neighbor during a pandemic: Navigating the competing goods of religious gatherings and physical health. *Journal of Religion and Health*. Advance Online Publication. <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01031-6>
- Yılmaz, E. (2007). 1847-1848 kolera salgını ve Osmanlı coğrafyasındaki etkileri. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 6(1), 23–55.
- Zarifioğlu, E. (2020). Covid-19 sonrası küresel ekonomi trendleri. U. Ulutaş (Ed.), *COVID-19 sonrası küresel sistem: Eski sorunlar, yeni trendler* içinde (s. 107–111). SAM Yayınları.
- Zizek, S. (2020, March 19). *Coronavirus is 'Kill Bill'-esque blow to capitalism and could lead to reinvention of communism*. <http://www.revistaikaro.com/slavoj-zizek-coronavirus-is-kill-bill-esque-blow-to-capitalism-and-could-lead-to-reinvention-of-communism/>

